

ԱՎԵՏԻՔ ԿԱՐԲԵՅԻ ՄԱՂԻԿՅԱՆ

ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԵԱՆՑ

Տպագրության պատրաստեցին Ռ. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆԸ և Փ. ԱՆԹԱՅԱՆԸ

Հնդկաստանի և հնդկ ժողովրդի հետ հայերի կապերն ու փոխհարաբերություններն ունեն բազմադարյան պատմություն: Պատմական սկզբնաղբյուրները խոսում են այն մասին, որ Հայաստանի բնակիչներին, դեռևս մ. թ. ա. Շ—5-րդ դարերում, բաշ հայտնի էին Պարսկաստանի վրայով դեպի Հնդկաստան տանող ուղիները:

Հայ-հնդկական փոխհարաբերություններն ավելի են ամրապնդվել, իսկ Հնդկաստան տանող ուղիները հայերի համար ավելի բանուկ են դարձել սկսած այն ժամանակից, երբ հնդկական հյուրընկալ հողի վրա սկսել են հանդես գալ հաստատուն հայ գաղթօջախներ:

Հնդկաստան այցելած հայերից ոմանք բանիմաց, աշխարհատես, մի քանի լեզուներ տիրապետող մարդիկ են եղել ու կազմել են իրենց ուղեգրությունների օրագիրը:

Մեզ են հասել անանուն հայ ճանապարհորդի (12-րդ դ.)¹, ոմն Տրապիզոնցու (18-րդ դ.)², Իսահակ վարդապետի³, Քաղեսո Տեր-Հովնանյանի⁴, Պ. Պ. Լազարևիչի⁵, Ավետիք Կարբեցու (19-րդ դ.) և այլ հեղինակների ուղեգրություններն ու օրագրերը: Այդ կարգի բնագրերից իր ծավալով ու բովանդակությամբ ուշագրավ է Ավետիք Կարբեցի Մադիկյանի ուղեգրությունը, որ պահվում է Մաշտոցյան Մատենադարանում: Այն վերնագրված է «Ստորագրութիւն ճանապարհորդութեանց սրբակրօն Աւետիք վարդապետի Յարութիւնեան Կարբեցոյ, արեղայի սրբոյ էջմիածնի՝ պաշտօնէի բարձրապատիւ ի տէր հանգուցեալ եւաւատուր արքեպիսկոպոսի»⁶:

Զեռագիրը գրանցված է 865 (891) համարի տակ, բաղկացած է 86 թերթից, ունի $17,6 \times 11,8$ մեծություն, նյութը թուղթ է, դրված է միասյուն (14×9) շղագրով, յուրաքանչյուր էջի վրա 19 տող: Գրված չեն 1, 2, 57, 58

¹ P. A. Абрамян, Армянский путеводитель по Индии XII века (տե՛ս «Բաներ Մատենադարանի», հ. 4, 1958, էջ 318—328):

² Տե՛ս Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռ. № 618, 82ա—86բ:

³ «Ազգասէր», 1846, հհ. Բ, Գ:

⁴ Զեռագիրը պահվում է Նոր Զուղայի հայկական Ս. Ամենափրկիչ վանքի մատենադարանում: Նրա համառոտած բնագիրը հրատարակել է Զ. Հանանյանը (Տե՛ս «Նոր Ազգասէր», Կալկաթա, 1951, № 2):

⁵ Պ. Պ. Լազարևիչ, Ստորագրութիւն Կալկաթա քաղաքին, Կալկաթա, 1848:

⁶ Անդ. ձեռ. 865, էջ 3ա—56բ:

էջերը: Վիճակը բավարար է: Հետադայում հեղինակը ձեռագրի վրա մատիտով կատարել է ուղղումներ, փոքրիկ կրճատումներ և ոչ մեծ փոփոխություններ:

Ձեռագրից պարզ երևում է, որ այն ոչ թե ճանապարհորդության ժամանակ անմիջապես արված գրառումների մատյան է, այլ հետադայում, էջմիածին վերադառնալուց հետո հեղինակի գրանցումների հիման վրա կատարված մի շարագրանք, որ ավարտված պետք է լինի 1835 կամ 1836 թվականներին:

«Ուղեգրության» հեղինակի մասին քիչ բան գիտենք: Իր աշխատանքում առկա մի ակնարկից տեղեկանում ենք, որ նրա աղգանունը Մաղիկյան է, հայրանունը Հարություն, ծնունդով Կարբեցի է եղել, ունեցել է վարդապետական աստիճան: 1832 թվականի հունիսի 15-ից մինչև 1834 թվականի դեկտեմբերը ուղեկցել է էջմիածնի նվիրակ խաչատուր եպիսկոպոսին՝ դեպի Հնդկաստան նրա կատարած ուղևորության ժամանակ: Առաջժմ հայտնի չէ, թե ե՞րբ է Կարբեցին այդ ուղևորությունից վերադարձել էջմիածին և ինչ՞ով է հետադայում գրառվել: Մեզ հաջողվեց պարզել, որ էջմիածին այցելած ուս նկարիչ Գագարինը նկարել է նրան:

* * *

Ուղեգրության առաջին մասում Կարբեցին նկարագրում է էջմիածնից մինչև Պարսից ծոցի Բանդար-բուշեր քաղաքը ձգվող ճանապարհը, հետաքրքիր տեղեկություններ հաղորդելով այդ ճանապարհի վրա գտնվող հետևյալ քաղաքների և գյուղերի մասին. էջմիածին, Աղբաշ, Դավալու, Յուվա, Թավրիզ, Սեյդաբադ, Թիքմադաշ, Թուրքմենչայ, Միանե, Աղ-Քյանդ, Արմանխանե, Ջանջան, Սուլթանիյե, Սիգրան խորամուկարի-Սիադեհուն, Ղազվին, Ղշլաղ, Սոնգուրաբադ, Սուլեյմանիյե, Թեհրան, Քենարգերդ, Հովդ-ե-սուլթան, Փոլ-ե-ղալլաք, Քաշան, Սպահան, Նոր Ջուղա, Շիրազ, Մահլաք, Ղումիշահ, Ամինաբադ, Շուղեստան, Աբադե, Քիլիլ, Ղշլաղ, Մաշատ-Մորդաք, Սեյդուն-Ջարդուն, Շիրազ, Խանե-Ջանխան, Դաշտե-արժան, Քաղերուն, Քոթալ-Փիրզան, Քենար-Թախթե, Դալաքի, Չաբութա, Բորաղջան, Բանդար-Բուշեր:

Մեր ուղեգիրը հատուկ ուշադրություն է դարձրել ճանապարհին հանդիպող պատմական հուշարձանների ու շինությունների վրա: Հետաքրքրական են հատկապես Սեյտունի և Թախտ-ե-Սուլեյմանի ավերակների նկարագրությունները:

Ուղեգրության հեղինակն իր ընթերցողներին ստույգ տեղեկություններ է հաղորդում այն մասին, թե ո՞ր կայանում ինչպիսի՞ օթևան կա, խմելու ջուրն ինչպիսի՞ն է, ինչպե՞ս են ընդունում հյուրերին, կարելի՞ է, արդյոք, ուտեստեղեն և անասունների կեր ձեռք բերել, ինչքա՞ն դրամ են գանձում անցնող-դարձողի ապրանքներից և այլն, և այլն:

Ութ ամիս անընդհատ ճանապարհորդելով Պարսկաստանով, Կարբեցին մոտիկից շփվել և ծանոթացել է պարսիկ աշխատավոր ժողովրդի տնտեսական ծանր վիճակի, երկրում տիրող ծայրաստիճան աղքատության ու թշվառության բաղձաթիվ փաստերի հետ և այդ ամենը բժախնդիր նկարագրել «Ուղեգրության» մեջ:

Ավետիս Կարբեցին առանձին սիրով է խոսում Պարսկաստանի դանադան քաղաքներում բնակություն հաստատած իր հայրենակիցների մասին, տեղեկություններ է հաղորդում նրանց գրադմուրների ու վիճակի վերաբերյալ: Նա ցավով

արձանագրում է Պարսկաստանով Հանապարհորդող հայերի խիստ անմխիթարական վիճակը. հարկահաններն ու ֆեոդալները նրանցից հաճախ դանձում էին կրկնակի, անգամ եռակի շափով ավելի հարկեր ու մաքսեր, քան նրանց մահմեդական ուղեկիցներից:

«Ուղեգրութեան» դանազան մասերում բերելով հայերի նկատմամբ հալածանքների շատ փաստեր՝ Մաղիկյանը գրում է. «Ու յոյժ ցաւելով գրեմ, թէ այսքան բռնանան պարսիկք յազգ մեր և նեղեն անօրինութեամբ զբրիստոնեայս՝ եղեալս ընդ իշխանութեամբ իւրեանց»:

Նա հատկապես մանրամասն է նկարագրել Նոր Զուղայի հայկական դադութը, նրա բոլոր յոթ թաղերն՝ իրենց եկեղեցիներով, հռչակավոր Ս. Ամենափրկիչ վանքը, հայկական գերեզմանոցը, կանգուն և ավերակ շինությունները և այլն:

Ուղեգրողի վկայություններից երևում է, որ երբեմնի ծաղկուն, հարուստ, ազգային կյանքով առկնցուն Նոր Զուղայի հայ գաղութը ապրելիս է եղել իր մայրամուտը: Նախկինում 20 հազարանոց տուն հայ գաղութից Կարբեցու այցելած ժամանակ ընդամենը մնացել էին 350-ի մոտ հայ ընտանիքներ:

Էջմիածնի նվիրակ խաչատուր արքեպիսկոպոսն ու մեր ուղեգիրը հաղթահարելով դժվարին և վտանգներով լի երկար ճանապարհը, վերջապես հասել են Բուշեր քաղաքը:

Մեկ ամիս Բուշերում մնալուց հետո, մի խումբ ջուղահայերի հետ միասին, ռազմական «Դիսկովերի» նավով տասհինգ օր բարեհաջող լողալուց հետո, մեր ուղեգիրը հասնում է Հնդկաստանի Բոմբեյ քաղաքը:

Կղզու և քաղաքի նկարագրությունից անմիջապես հետո, Կարբեցին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում հնդիկ ժողովրդի, նրա կենցաղի, սովորությունների ու հավատալիքների մասին: Նա խոսում է նաև Բոմբեյի հայկական համայնքի և նրա կյանքի մասին: Նրբեմնի փարթամ ու ծաղկուն հայ համայնքից 19-րդ դարի 30-ական թվականներին մնացել էին ընդամենը մի քանի հայ ընտանիքներ, որոնք հազիվ պահպանում էին իրենց գոյությունը պետական ծառայություններից ստացած շնչին միջոցներով:

Կարճ ժամանակում, գործերը Բոմբեյում ավարտելուց հետո, Ավետիս Կարբեցին նավով ուղևորվում է Կալկաթա: 29 օր լողալուց հետո նրանց նավը խարխալ է նետում քաղաքի խոշոր նավահանգիստներից մեկում, որը մեր ուղեգրի վկայությամբ կոչվում էր «Հայոց նավահանգիստ»:

Կարբեցին իր սովորությանը հավատարիմ հետաքրքրական տեղեկություններ է հաղորդում Կալկաթա քաղաքի, նրա գեղեցիկ շինությունների մասին, շնայած համեստորեն նշում է, թե «գուլով մեր կրօնաւոր շեղե մեզ հնար շրջել յամենայն տեղիս և առնուլ զծանօթութիւն լիապէս յամենայնէ»:

Առանձնապես ուշագրավ են ուղեգրութեան այն հատվածները, որոնք նվիրված են հնդիկ ժողովրդին: «Եւ են խաղաղասերք և համեստ և մանաւանդ յոյժ ողորմած առ տնանկս», — գրում է մեր ուղեգիրը հնդիկների մասին:

Կարբեցին մանրամասն նկարագրել է Կալկաթայի հայկական հուշարձանները, շմոռանալով ընդօրինակել նրանց արձանագրությունները:

Մեծ գովեստով է խոսում մեր ուղեգիրը Կալկաթայի նշանավոր Մարդասիրական կոչվող ճեմարանի մասին, որի ամավերջի քնություններին ներկա է եղել նա: Հայ աշակերտներից բացի ճեմարանում սովորում էին նաև հրե-դիկ աշակերտներ:

Կարբեցին տեղեկություններ է հաղորդում ճեմարանի գրադարանի մասին, ուր պահվում էին նաև արժեքավոր ձեռագիր մատյաններ, խոսում է նաև տպարանի և աղբատանոցի մասին:

Գործերը Կալկաթայում ավարտելուց հետո, խաչատուր եպիսկոպոսը Ավետիք Կարբեցուն, մի քանի հնդկահայերի ուղեկցությամբ, 1834 թվականի հունվարի 17-ին ուղարկում է Բենգալիա: Գրեթե մեկ ամիս նավարկելուց և ճանապարհորդելուց հետո Կարբեցին հասնում է Դաքա: Բենգալիայի արքայանիստ ճոխ քաղաքի նկարագրությունը տալուց հետո Կարբեցին արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում Դաքայի հայկական դաղութի մասին, որն այդ ժամանակ բազկացած էր ընդամենը 15 ընտանիքից, որոնք «այժմ կան թափուր, զխտվին աղբատացեալ և բազումք հազիւ գտանեն զմասնաւոր պիտոյս հանդերձի և կերակրոց»:

Կարբեցին վեց ամիս այստեղ մնալուց հետո անցնում է Զիշրա, որը նույնպես հնդկահայ մեծ դաղութներից մեկն է եղել 18-րդ դարում: Այստեղ, դիտելով հայկական հուշարձանները և կատարելով իր վրա դրված հանձնարարությունները, նա վերադարձել է Կալկաթա: Կալկաթայից Բոմբեյ դարձի ճանապարհի մասին միայն մի քանի տող է նվիրված ուղեգրության մեջ, իսկ Կալկաթայից էջմիածին ճանապարհի մասին՝ և ոչ մի տող: Ըստ երևույթին նա ավելորդ է համարել կրկնելու ինքն իրեն:

Վերջացնելուց առաջ երկու խոսք խաչատուր եպիսկոպոսի զխափորած նվիրակության նպատակի մասին: Այդ մասին արժեքավոր տվյալներ են պահպանվել Մաշտոցյան Մատենադարանի կաթողիկոսական գիվանում: Հատկապես կարևոր է Հովհաննես կաթողիկոս Կարբեցու մի նամակն ուղղված ինդոնեզաբնակ Հովսեփ Ամիրխանյանին, ըստ այդմ խաչատուր եպիսկոպոսը Հնդկաստան և հարևան երկրներն է ուղարկվել՝ հեռավոր այդ վայրերում բնակություն հաստատած հայերի հոգևոր պետքերը հոգալու, հայրենի երկրում տեղի ունեցած բախտորոշ իրադարձությունների մասին նրանց տեղեկություններ հաղորդելու, ինչպես և հեռավոր այդ գաղթօջախներում հաստատված մեր հայրենակիցների վիճակի մասին տեղեկություններ քաղելու համար⁷: Ավելի մեծ նշանակություն է տրվել նվիրակության կողմից հավաքվելիք գրամական հասույթներին: խաչատուր եպիսկոպոսը լիազորված էր ստանալու Իրանի, Իրաքի, Հնդկաստանի, Ինդոնեզիայի ու Բիրմայի հայաբնակ վայրերում էջմիածնին նվիրաբերված ու կտակված խոշոր գումարները⁸: Վերոհիշյալ բոլոր վայրերից ակնկալվող նվիրական հասույթները գերազանցում էին մի քանի հարյուր հազարից: Այդ իսկ պատճառով նվիրակությանը հենց սկզբից տրվել է կարևոր նշանակություն: Պահպանվել են խաչատուր եպիսկոպոսի համար անձնագիր ստանալու կապակցությամբ և նրա ճանապարհորդությունը դյուրացնելու նպատակով արված դիմումների ու խնդրագրերի մի շարք պատճեններ⁹:

Պատվիրակության մասին նախօրոք իմաց է տրվել Պարսկաստանի հայ աշքի ընկնող մի շարք գեմքերի՝ Աղալար խան Ենիկոլոպովին, Մատուր, խան Գրիգորյանին և ուրիշների: Թեհրանում նրանց հանձնվել է Ամին-ուղ-Դովլեի

⁷ Մաշտոցյան Մատենադարանի Կաթողիկոսական գիվան, թղթ. 73-ի վավ. 99ա:

⁸ Կաթողիկոսական գիվան, թղթ. 77, վավ. 534ա:

⁹ Տե՛ս Կաթողիկ. գիվան, թղթ. 73, վավ. 30, 67, 74, 94, 95, 96, 98, 99, 186:

Ֆերմանը, որով նվիրակն ազատ է համարվել ուղեորներից զանձվող բոլոր տեսակի հարկերից:

Հանձնարարական գրություններ են առաքվել նաև Արարական ծոցի Բրիտանական տերության գործակալ՝ պարոն Տելերային, Բենգալիայի կուսակալ Վիլյամ Բանտինգին, Հնդկաստանի անգլիական եկեղեցու պետ՝ Հակոբոս Կալիսկոպոսին: Ի միջի այլոց, այս նամակները գրված են հայերեն և անգլերեն լեզուներով. թարգմանությունը կատարել ու գրել է Հարություն Բաղիադյանը:

Պահպանված գրությունների ցուցակից երևում է, որ խաչատուր Կալիսկոպոսն ու մեր ուղեգիր Ավետիք Կարբեցին լինելու էին նաև Բաղդադ, Պինանգ, Սամարանգ, Սինգապուր, Բաթավիա, Սեյդաբադ, Գլավես, Պեգու քաղաքները: Սակայն նրանք բավարարվել են միայն հնդկական քաղաքներով և ինչ-ինչ պատճառներով առանց այցելելու վերոհիշյալ վայրերը, վերադարձել են հայրենիք:

Ավետիս Կարբեցու ուղեգրության բնագիրը հրատարակության պատրաստելիս բացել ենք բոլոր հապավումները, ուղղել կետադրական սխալները, գլխատառերով նշել բոլոր անձնանունները ու աշխարհագրական անունները:

Այն բառերն ու հատվածները, որոնք հեղինակը խմբագրական նպատակներով ջնջել է բնագրում, սակայն նպատակահարմար ենք գտել վերականգնել, բերվում են սուր <> փակագծերում, իսկ չվերականգնելու դեպքում դրանք բերվում են տողատակում:

Տողատակում նախ. հապավումով տրվում են այն բառերն ու հատվածները, որոնք հեղինակը հետադաշում փոփոխել է, բայց մենք նպատակահարմար ենք գտել բնագրում պահել այս փոփոխված ձևը, իսկ հետ. հապավումով տրվում են հեղինակի հետագա ուղղումները:

Առանձին դեպքերում չենք միջամտել լեզվական և քերականական ոչ ճիշտ շեղումներին՝ նկատի ունենալով, որ սույն աշխատությունը մեր դասական շրջանի գրականությանը չի պատկանում, և ջանացել ենք պահպանել հեղինակի լեզուն ու ոճը:

«Ծանոթագրություններ» բաժնում լրացուցիչ բացատրություններ ու տեղեկություններ տվել ենք միայն անհրաժեշտ դեպքերում: Այդպես ենք վարվել նկատի ունենալով, որ մի շարք դեռ վաղուց լույս տեսած աշխատությունների մեջ հանգամանալից բացատրություններ կան հրատարակվող սույն բնագրում հիշատակված գրեթե բոլոր տեղանունների, բնակավայրերի, եկեղեցիների և այլ կառույցների, ինչպես նաև աչքի ընկնող անձնավորությունների վերաբերյալ: Ստորև թվարկում ենք հիշյալ աշխատություններից մի քանիսը.

1. Հ. Տեր-Հովնաթյան, Պատմութիւն Նոր Զուղայու որ յԱսպահան, Նոր Զուղա, 1880:

2. Կ. Լազարևիչ, Ստորագրութիւն Կալկաթա քաղաքին, Կալկաթա, 1848:

3. Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հ. Ա (ԺԳ—ԺԶ դդ.), Երևան, 1932:

4. Թ. Գուշակյան, Հնդկահայք, Երուսաղեմ, 1941:

5. Иран, Сборник, Москва, 1957.

6. Новая история Индии, Москва, 1960.

Ստորագրութիւն նաճապարհորդութեանց սրբակրօն Աւետիք վարդապետի Յարութիւնեան <Կարբեցայ>՝ արեգայի սրբոյ էջմիածնի՝ պաշտօնէի բարձրապատիւ ի տէր հանգուցեալ Խաչատուր արքեպիսկոպոսի՝ ծայրագոյն նուիրակի առաքելոյ յաշխարհ Հնդկաց. Գրեալ ի նոյն իսկ արեգայէ ի հայրապետութեան Տեառն Տեառն Յովհաննու սրբազնակատար և աստուածընտիր կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց, ի զանս սրբոյ էջմիածնի.

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Ր Ա Ն

Յառաքելն վեհապետին Տեառն Յովհաննու սրբազնակատար կաթողիկոսին՝ Ամենայն Հայոց զբարձրապատիւ Խաչատուր արքեպիսկոպոսն² ի Սրբոյ էջմիածնէն ի նուիրակութիւն աշխարհին Հնդկաց, կարգեալ եղև և իմս նուաստութիւն երթալ ընդ նմա ի սպասահարկութիւն հոգեորականացն պաշտմանց, և իմ զկենցաղայօգուտ ծանօթութեանց աշխարհաց, զստորագրութեանց տեղեաց և շինուածոց, և զբարուց և զսովորութեանց և [զ]շինուածոց, և զբարուց և զսովորութեանց զանազան ազգաց և ազանց յորս կայր իմ առաջի անցանել, զիտելով զշահ և զօգուտ, կամ եղև ինձ ըստ իմումս ծանօթութեանց և տեսութեանց, տալ մերազնէից զտեղեկութիւնս: Քանզի ընդարոյս իմն է հետազօտ բնաւորութեան և բարուց մարդկան և մտացն հեռաձիգ զհեռագոյն կողմանցն աշխարհիս գիտել ըզտեղեկութիւն զայլ և այլ բարուց և սովորութեանց, իմանալ

4ր. //զիրասեռիցն զկենցաղաւարութիւնս և զվիճակս, զի սքանչելակերտ աշխարհիս և բազմազան յոգնասքանչ արարածոցն, որ ի նմա և բազմատեսակ ձեռակերտացն մարդկանս ազին եղեալ հասու մտացն, ճոխանայ ի բանս և ի գործս, որով և բերկրեալ զուարճանայ և ամբարէ յինքեան զպտուղս նորանորս բանից և արհեստից և զԱստուծոյ գործոցն տեսեալ զմեծ վայելչութիւն և զգեղեցկութիւն՝ զարարողն փառաւորէ զնոցունց, զփառաորեալն յամենայն արարածոց, որում և վայել է փառք ի յաւիտեանս յաւիտենից:

Ք. Մ. Աւետիս վարդապետ Յարութիւնեան Մաղիկեանց Կարբեցի:

5ա. Ելեալ մեր ի սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի ի 15 յունսի, յամի տեառն 1832 անկաք ի ճանապարհ առ ի երթալ յերկիրն Հնդկաց ի պաշտօն նուիրակութեան: Եւ կայր մեզ անցանել ընդ աշխարհն Պարսից: Ընդ մեզ եկին յերեւելի ոմանք յուխտէ աթոռոյն աշխարհականք առ ի յուղարկաւորել զմեզ ի ճանապարհ մինչև ցեկեղեցին Հանգուցեալ կոչեցեալ յանցս ճանապարհին, որ երթայ յերևան քաղաք, ուր զկայ առեալ սուղ ինչ ժամանակս և տուեալ զողջոյն սիրոյ և հրաժարական, տրտմագին սրտիւ բաժանեցաք յընդ մեզ եկելոցն և գնացաք յերևան, ուր և յամեալ մեր զաւուրս հինգ[ս] առ ի զբեռնակիրս վարձելոյ և զայլ սպասրաստութիւնս ճանապարհի, վասն զիմելոյ ի Դավրէժ քաղաք, որ ըստ ռամկաց ասի Թավրիզ:

5բ

Աստէն՝ սկիզբն զաշխարհագրական ստորագրութեանց, զոր-
պիսութիւնս երկրին ընդ որս անցաքն ստորագրելով զիջեանս,
զհետաւորութիւնս իջեանաց ի միմեանց և այլն:

6ա

Իջեանն առաջին յերևանայ ցԴարէժ կոչի Ազբաշ³ գիւղ, յերից
ժամուց ճանապարհ յերևանայ: Օթագայեալ զգիշեր մի մերձ գիւ-
ղիս յեզր Ազատ գետոյն՝ այն է գետ Գառնույ, ի լուսանալ առաւօ-
տուն գիմեցաք ի գիւղն Դավալու⁴: Եւ կամեցեալ մեր երթալ ի վանս
Խորվիրապ կոչեցեալ յուխտ, հարցաք զառաջնորդէ վանացն և տե-
ղեկացեալ թէ՛ եկեալ է ի գիւղն Իւվայ⁵, որ է վիճակ Խորվիրապայ,
եկեալ ի գիւղ անդր գտաք զսրբակրօն Սիմէօն վարդապետն Երևան-
ցի: Ընդ նմայ ելաք ի վանս, որ է յերկուց ժամուց ճանապարհ և յեր-
կըրպագեալ սրբազան տեղեացն դարձաք ի գիւղն Դավալու⁶, որոյ
բնակիչք էին մերազինք և յոյժ հիւրասէրք: Կացեալ զգիշերն՝ ի հե-
տագայ աւուրն ելաք անտի ի Դավրէժ:

6բ

Եկեալ մեր ի գեղջէ անտի յերկոտասան աւուրս հասաք ի Դավրէժ
ի 27 յունսի, անցանելով զճանապարհն ողջոյն խաղաղութեամբ և
անվնաս, քանզի ճանապարհս այս խաղաղ է և աներկիւղ: Կալեալ
մեր զբնակութիւն ի քաղաքիս՝ շնորհիւ և խնամածութեամբ Ազա-
լար խանին Թիֆլիզեցւոյ⁶, գտաք աստ զսրբազան արքեպիսկոպոսն
Յովհաննէս Բալաղտցի⁷, որ ի կաթողիկոսէն Հայոց առաքիւր յառաջ-
նորդ սրբոյ վանացն Ամենափրկչի Նորոյն Զուգայոյ, որ յամեալ էր
աստ վասն ստանալոյ զհրովարտակ յարքայէն Պարսից միջնորդու-
թեամբ դեսպանին ռուսաց, որ նստի առա՛ ի Դավրէժ: Ստացեալ
նորա զայն հրովարտակ, ել ընդ մեզ ի ճանապարհ դէպ ի Թեհրան՝
յարքայանիստ քաղաքն պարսից, յետ կալոյ մեր անդէն զաւուրս
հնգետասան: Ուղեկիցք էին ընդ մեզ պարոն Արքահամ Միրզայ³
կոչեցեալն, որ էր ասպետ, որ իբրեւ դեսպան ի կայսերէն Ռուսաց
երթայր առ արքայն Պարսից, ընդ որս էին և այլք մերազանց և ի
աւճակաց իբրեւ արք երեսունք:

Եկեալ մեր ի Դավրիժոյ զժամս հինգ ճանապարհորդեալ հասաք
ի Սեյդաբատ⁹ գիւղն, որ է առաջին իջեան, այսինքն՝ մանգղիլ¹⁰, ի
Դավրիժոյ: Ի սմին ճանապարհի կայ իջեան մի, որ է քարվանսարայ
գեղեցկաշէն, կամարակապ և հոյակապ, յորում և վաճառեն զկերա-
կուրս մարդկան և դարման անասնոց, ուր և ի ժամանակս ձմեռան
օթեն կարավանք, եթէ յորդութիւնք ձեանց արգելցեն զանցաւորս
ճանապարհաց:

7ա

Սուղ ինչ հեռի ի շինուածոյս կայ պարտէզ մի մեծ, որ է Արքաս
Միրզայ արքայորդոյն պարսից, յորում կան շինուածք մեծամեծք
և գեղեկ/ցիկք և ունի պահապանս: Մերձ պարտիղիս անցանէ գե-
տակ մի, որոյ ջուրն սակաւ ինչ է աղէհամ, զոր և կոչեն գետ Ղարա-
սուի¹¹: Յեզր գետոյս ժամ մի հանգիստ առեալ ելաք անտի և ի տա-
րածամիլ աւուրն հասաք ի գիւղն Թիքմատաշ¹² ի վեց ժամս: Գիւղս
այս է երկրորդ իջեան ի Դավրիժոյ: Ի ճանապարհիս չգտանիր ջուր
քաղցրահամ, թէպէտ կային ջրհորք բազումք, բայց շատք ի նոցունց
աւերեալք, յորոց ի միումն միայն գտաք զջուր սակաւ և այն՝ աղէ-
համ: Աստ բազում նեղութիւնս կրեցաք վասն սաստկազոյն տօթոյն

և յահէ բազում աւաղակացն, որք ասէին լինել անդ, ընդ որում գող-
ցես զգիշերն ողջոյն հսկեալք և անքուն եղեալք վասն զգուշութեան
կահուց և անասնոց մերոց: Բնակիչք գիւղիս այնքան աղքատ էին,
մինչ շունէին ևս հաց ցորենոյ, հաց զարւոյ ևս սակաւ գտանիր.
7բ նեղեալք են յոյժ յիշխանաց իւրեանց: Բազում նեղութեամբ|| ան-
ցուցար աստ վասն շգտանելոյ զկերակուր թէ՛ վասն մեր և թէ՛
վասն անասնոց մերոց:

Ելեալ մեր ի գեղջէ անտի և ճանապարհորդեալ զժամս հօթն հա-
սար ի գիւղն Թուրքմանշայ¹³, որ է երրորդ իջեան ի Դավրիժոյ: Ի
ճանապարհին կային իջեանք, այսինքն քարվանս[ա]րայք: Երկուքն
ի նոցունց՝ աղիւսակերտք: Զգ[ա]լար ամենեւին ջուր, թէպէտ կային
ջրհորք բազումք, այլ բազումք ի նոցանէ աւերակ[ք]: Յետ բազում
որոնմանց գտար ջուր ինչ սակաւ և ջերմին: Շատ նեղսակրութեամբ
անցուցար, նեղեալ ի տօթոյ, ի ծարաւոյ և ի թիւնալիւր մոծակաց
բազմամբոխ կուտակելոց անդէն:

Ելեալ անտի գնացեալ զժամս վեց հասար ի գիւղաշահարն¹⁴ Միա-
նայ: Ծանապարհն յոյժ տօթագին էր և վիմուտ. կայր և գետ մի
բարեհամ ջրոյ, յորոյ յեզրն իջեալ ժամ մի՝ ապա գնացար յիջեան
8ա գեղջն, որ է շոր[ք]որդ իջեան ի Դավրիժոյ: Ի սմին|| իջեանի կային
որդունք վնասակարք և թիւնաւորք, որք երբեմն սլառճառեն մարդ-
կանց մահ, մանաւանդ օտար անցաւորաց: Առատութիւն էր աստ
ուտելեաց և այլոց պիտոյից ճանապարհորդաց: Բնակիչք գիւղաքա-
ղաքիս էին ընշաւէտք: Ունէին և զփոքրիկ շուկայ, յորում վաճա-
ռէին զպիտոյս անցաւորաց բերեալ ի շրջակայ վայրացն:

Ելեալ ի գիւղէ աստի և զժամս վեց գնացեալ՝ ժամանեցար ի
գիւղն Աղքեանդ կոչեցեալ: Կային ի ճանապարհին կամուրջք երկուք
սակաւ ինչ հեռաւորութեամբ ի միմեանց: Կամուրջն առաջին էր գե-
ղեցիկ, աղիւսակերտ, շինեալ ի վերայ վեշտասան կամարաց*, որոց
երկարութիւնն լինէր հարիւր հօթանասուն քայլ: Իսկ կամուրջն երկ-
րորդ՝ քարաշէն, գեղեցկաձև և բարձրաշէն՝ երկայնութիւնն իբրեւ
հարիւր և քսան կանգնաշափ: Միջոցք երկուց կամրջացն տեւէ յերիս
ժամս և ճանապարհն բովանդակ՝ || սալայատակ յօրինեալ**:

Կամուրջս այս երկրորդ ասի լինել ավանդութեամբ և յատկու-
թեամբ նշանաց սահմանադրուիս դաւառին Հայաստանեայց, որ
Ղափլանթու¹⁵ կոչի: Մերձ յերկրորդ կամրջին, ի վերայ բարձր բլրոյ
միոյ, երեւէր շինուած ինչ խորանաձև, շինեալ ի կրոյ և ի գանոյ, որ
և կարծի շինեալ ի թաղաւորացն Հայոց, որպէս պատմեցին ընդ մեզ
եղեալ ուղեկիցքն ի մերադանց: Մօտ գեղջս կայր աղբիւր մի սլա-
տուական սառնորակ ջրոյ, որ ոչ սակաւ զուարճութիւնս տայ անցա-
ւոր կարաւանից:

Ելեալ մեր աստի զկնի հօթն ժամուց հասար ի գիւղն Արման-
խանայ¹⁶: <Ծանապարհն ողջոյն ամենեւին անջուր, զի> թէպէտ ի
տեղիս-տեղիս գտանիր ջուր, բայց սակայն յոյժ աղէհամ, ծծըմ-

* Նախ. ի վեշտասան ականց:

** Նախ. բոլոր քարամբ ֆարշեալ:

9ա բային և գեղնագոյն, զոր ոչ մարդկան և ոչ անասնոց հնար էր ըմպել, վասնորոյ ճանապարհորդք բառնան ընդ յինքեանս || ջուր։ <Մեր գլխովին անտեղեակ գոլով շունէաք ընդ մեզ ջուր, որոյ վասն կարի նեղութիւն կրեցաք ի ծարաւոյ>։ Բայց բարեբախտապէս պատահեցաք մրգավաճառ անձանց, որք բարձեալ տանէին զմիրգս զրաստուք, այսինքն է սեխ (զարբիզակ)¹⁷, դութմայ և մեղրապոպ (ձմերուկ), յորոց զնեալ զովացաք յոյժ ի ծարաւոյ։

Ելեալ մեր յԱրմանխանայ գիւղէն և զժամս վեց ճանապարհորդեալ հասաք ի գիւղաքաղաքն Զանգեան¹⁸։ Ի ճանապարհին կային իջևանք երկուք¹⁹, բայց զրեթէ կիսով շալի աւերակք յանխնամածութենէ։

Գիւղաքաղաքս Զանգեան է պարսպապատ, ունի շուկայս համեմատ բնակչացն։ Բնակիչք նորա՝ կարի իմն մարդասէր և հիւրասէրք իսկ։ Ունի արտաքոյ պարսպին բազում այգիս և պարտէզս ստղատու ծառոց, որք բազում զուարճութիւնս մատուլլցանեն անցորդաց։ Յայսմիկ դեղջ պատահեցաւ այր ոմն ազգաւ հայ Դավրիժեցի, անուն նորա՝ Գրիգոր*, զոր իշխան տեղւոյս բռնութեամբ ածեալ էր աստ վասն շինութեան հրացանից, որ արհեստիւք** էր ճարտարագործ։ Ու եկն յիջևան մեր յայցելութիւն ընծայիւք նորահաս մրգաց առ սրբազան տէր Խաչատուր արքեպիսկոպոսն <և բազում մարդասիրութիւն եցոյց մեզ>, բայց տրտում էր սա սաստիկ վասն հեռանալոյն յիւրայնոցն և բնակելոյ ժամանակս բազումս ի մէջ այլազգի պարսից։ Թէպէտ ունէր պատիւս յիշխանէ անտի, այլ ի սէր իւրայնոցն յակամայս բնակէր անդ***։

Ելեալ ի Զանգեանայ յետ վեց ժամուց ճանապարհորդութեան հասաք ի Սուլթանիայ²⁰։ Ի ճանապարհին [ո]չ գոյր ջուր լաւ, թէպէտ կային ջրհորք բազումք, բայց բոլորն աւերակ, վասն որոյ նեղութիւնս կրեցաք ի ծարաւոյ, միայն մրգօք շատացաք։

10ա || Սուլթանիա շինեալ է ի վերայ բլրոյ միոյ յարեւից կուտ յանցս ճանապարհին, և է աստ ամարայնոց արքային պարսից։ Շինուածք տեղոյս, զոր կոչեն Պալատ արքայական²¹, է ամենագեղեցիկ և վայելչագիր, զարդարեալ ի ներքուստ բազում ոսկենկար նըրբագործ պատկերօք՝ նկարեալ յորմն ի վերայ գաճոյ, ապակեհեռ որմովք, մանաւանդ զարպասն, ուր բնակի նոյն ինքն Արքայն, գեղեցիկ և զարդարուն յոյժ։ Որմունք նորա ի վերուստ մինչև ցխոնարհ ոսկեղօծ ծաղկենկար պատկերօք գեղազարդեալք։ Զեղուն նորա նոյնպէս ոսկեղօծ, խառն ընդ բազմազոյն երանգօք պատկերօք արքայնոց****։ Շուրջ պալատովս գոյ զաշտ մի մեծ յոյժ և կանաչազուարճ, լցեալ զալարազեղ խոտովք, ունելով ի ստորոտ բլրոյն և զաղբիւր մի բարեհամ, զուարճարար և յոյժ սառն։ Արքայն պար-

10բ սից || ի ժամանակս ամարան***** հանդերձ մեծերամ տամբ իւ-

* Նախ. անուն նորա Գրիգոր Թարվիզեցի։

** Հետ. յորում արհեստի։

*** Հետագայում խաչանիշով հանված են «Բայց տրտում էր... բնակէր անդ» նախադասութիւնները։

**** Նախ. և ապակեղինօք բազմօք։

***** Հետ... ամառն։

րով* դայ բնակի ի պալատիս իբրև զամիսս երիս, ապա զառնայ յարքունիս իւր, որ ի Թեյրան: Ասպարիզով միով հետի ի պալատէս կայ գիւղ մի Սիդրան²² կոչեցեալ, յորում կան իբրև տունք պարսից տասն՝ ազատք յարքունական հարկաց և պահապան նոյն արքունական շինուածոցն:

Ելեալ մեր ի Սուլթանիոյ յետ <վեց> ժամուց հասաք ի Խոռոմ-դարայ²³ գիւղն <բազում և սաստիկ նեղութեամբք առ ի շոյնէ ջրոյ>: Բնակիչք սոյն գիւղիս համեմատութեամբ այլոց, յորս անցաք, էին սուղ ինչ բարեվիճակ կենցաղաւարութեամբք:

Ելեալ մեր ի Խոռոմդարոյ և կրեալ բազում տառապանս ի տօթոյ <առ ի շոյնէ ջրոյ ի ճանապարհին>, հասաք ի գիւղն Սիադրօն²⁴ զկնի եօթն ժամուց և կացաք անդ զգիշեր մի ի բացօթեայ տեղուղ մերձ գիւղին:

11ա //Ելեալ մեր ի Սիադրօնայ գիւղէն յետ եօթն ժամուց հասաք ի քաղաքն Ղաղրէն²⁵: Քաղաքս այս է գեղեցիկ և բարեձև, <ի զաշտավայր տեղուղ, մերձ լեռանց>: Գոն ի նմայ բազում շինուածք երևելիք հին և նոր և քանի [մի] մզկիթք, յորոց ոմանք գեղեցիկք և բարձրաշէն, բայց մինն յոյժ գերահռչակ՝ գմբէշայարկ և բարձրագոյն: Այս գմբէթ արտաբոստ պատեալ է ոսկով <և կոչի Մզկիթ արքայական>²⁶: Ունի քաղաքս աւելի քան ղերեսուն ամբարս ջուրց**²⁷, այսինքն օվամբարս²⁸ ըստ պարսից, աղիւսակերտս, յորոց մին կամ երկուքն են շինեալ ի Հիւսէին խան²⁹ Սարգարէ Երևանայ: Բնակիչք քաղաքիս են ընչաւելք, գոն ի նմայ բազում երևելի վաճառականք գրեթէ յամենայն տեղեաց և ազգաց***, որպէս և պատահեցաւ մեզ ի մերազանց սերելոց ի Նորն Զուղայ Մարգար խան անուամբ: Կացաք մեր**** ի տան միոյ այլազգւոյ զաւուրս երկուս՝ բազում մխիթարութեամբ:

11բ Ելաք անտի և յետ ութն ժամուց ժամանեցաք ի գիւղն Ղշլայ³⁰, բազմադիմի նեղութեամբք յերեսաց ծարաւոյ և յանտանելի***** տօթոյն և կացաք աստ զգիշեր մի:

Ելեալ ի Ղշլայու և յետ վեց ժամուց հասեալ իջևանեցաք ի Սօնկրայատ³¹ գիւղն: Գիւղս այս ջրաշատ է: Վասն մերձ գոլոյն լեռանց գտանին աստ բազում <ժողովք ջրոց> և մեծամեծ առուք զուարճարար և սառն ջրոց: <Նոյնպէս և կային> առատութիւնք ուտելեաց և զանազան պտղոց և խաղողոց: Ունի շուրջ ղիւրեւ այգիս բազումս և երկիրն է իբրև զաշտն Արարատայ՝ հարթ և տափարակ և հողն՝ բեղմնաւոր: Բնակիչք զեղջս կարի իմն աշխատասէրք էին յերկրագործութիւնս, քանզի գոյր առատութիւն յոյժ ցորենոյ, գարւոյ, ազնիւ բամբակի և այլոց ընդեղինաց: Կացաք անդ զգիշեր մի ի մէջ պարտիզի միոյ:

* Ձեռ. մեծերամբք տամբք իւրովք:

** Ձեռ. ջրշեղջս:

*** Ձեռ. վաճառատեղիք ընդարձակագոյնք: Գտանին արտաբոյ քաղաքիս յուով այգիս խաղողոյ ու բազում ծառս ֆստղի²⁹:

**** Ձեռ. կացեալ մեր:

***** Նախ. առ ի պակասութենէ ջուրց և յանտանելի:

12ա Ելեալ մեր անտի և զժամս վեց || զնացեալ* հասաք ի գիւղն Սուլէյմանի³²: Ի գիւղի աստ գտանէր ամենայն բարութիւն: Մերձ գիւղիս անցանէր գետ մի յորոյ վերայ կայր կամուրջ մի մեծ շինեալ ի քարանց: Տէր գիւղիս էր Մանուշար խանն³³, Տփխիսեցի, ուր կացեալ մեր զերիս աւուրս՝ ելաք անտի զիմել ի Թեյրան քաղաք:

Իսկ արդ՝ ճանապարհորդեալ զժամս եօթն ի Սուլէյմանիոյ հասաք ի Թեյրան քաղաք ի 15 օգոստոսի**։ Ի ճանապարհին կայր գետ մի մեծ, յորոյ վերայ կայր կառուցեալ կամուրջ մի գեղեցիկ և բարձրաշէն ի նրբատաշ քարանց։ Գետս այս անցանէ երկու աւուր ճանապարհաւ հեռի ի Թէհրանու։

Ճանապարհս այս, <այսինքն ի Սուլէյմանիոյ> մինչև ցԹեյրան, էր երկիւղալի յոյժ յահէ աւաղակաց, վասն որոյ ահիւ մեծաւ և <զողութեամբ> անցաք զայն ի ցրտասառույց հողմոց, որք սաստկագին || շնչէին***։

Եւ արդ թողեալ զանօրէնութիւնս նոցա ի դատաստանի տեառն աստուծոյ՝ ասասցուք ըստ տեսութեան մերում ըղբաղաքէս։ Են ի քաղաքիս իբրև 15 տուն յազգէս հայոց³⁴, || եկեալք ի **** Նոր Զուղայոյ, արհեստիւ ապակեայ վանդակագործ³⁵ (այսինքն՝ ջամբօն)³⁶ և կէսք եւս զինէվաճառք և վաճառականք մասնաւոր, ունին երկու փոքրիկ եկեղեցիս և մին վիճակաւոր քահանայ։

Կացեալ մեր ի քաղաքիս զաւուրս ինչ հազիւ կարացաք տեսանել զարքունի բնակութիւնսն, որոց գեղեցկութիւնն ըստ իւրեանց համեմատեալ**** զովանի էր, բայց քաղաքն շունէր յատկապէս գեղեցկութիւն և կարգադրութիւն։ Թէ՛ ի ներքուստ և թէ՛ յարտաքուստ սլարիսպ քաղաքիս հողէ շինեալ է յոյժ անհաստատ։ Ունի բաւականին շուկայս և մեծամեծ իջևանս կարավանից։ Գտանին մասնաւոր երեկւի վաճառականք, որպէս տեսաք Աղայ Մինասն Տըփխիսեցի³⁷ և այլ անձինս ի բաբելացւոց³⁸։ Առատութիւն էր ի քաղաքիս և գտանէր ամենայն ինչ։

13բ || Ելեալ մեր ի Թէհրանու ի Նորն Զուղայ, ուր առաջին իջևանն էր Քնարակերտ³⁹, զժամս հինգ հասաք մերձ ի գիւղն և յիջևանն կացաք զայն գիւղի։ Մերձ գիւղիս գտանէր բազում ծառատունկ և անցանէր գետ մի, որոյ ջուրն՝ աղէհամ։ Առատութիւն էր աստ յամենայն կողմանէ, որովհետեւ մերձ է քաղաքին։ Ուղեկիցք բազումք էին ընդ մեզ ի ջուղայեցւոց։

* Զեռ. զնացաք։

** Նախ. 1832 և ի 15 օգոստոսի յարքայանիստ քաղաքն սլարսից։

*** Այստեղից սկսած հետեյալ հատվածը հետագայում խաչանիշով հանված է. «Ի նեղութիւնս մեր խառնիր նաեւ զարմանք և հիացումն մեծագոյնս ընդ անկարգ և անզօր իշխանութիւնս սլարսից տէրութեան, տեսեալ զի նոյն իսկ ի դրունս ամբողջն յաճախէին յափշտակութիւնք, զողութիւնք, անկարգութիւնք և անզօրի անօրէնութիւնք։

Աւաղ կուրութեան ազգիս այսորիկ անօրինի և անիրաւի, որք իբրև զղաղանս վայրիս գիշատեն զմարդիկ և պարծին յանօրէնութեան իւրեանց, ոչ զիտելով զի բազմահամբերն աստուած, յաւուր միում կործանելոց է զանօրէն տէրութիւնս իւրեանց և տալոց ի ձեռս քաղաւորի ողորմածի, բարեբարի և ազգի բարեգործի և առնողի զկամս իւր սուրբ»։

**** Նախ. բոլորովիմբ եկեալք։

***** Նախ. համեմատութեան։

Ելեալ աստի զկնի վեց ժամուց հասաք ի Հովուդ Սուլթան⁴⁰ տեղին, որ միայն իջեան էր կարավանից և վաճառէին զամենայն ինչ ի պէտս ուտելիաց: Մերձ իջեանիս կայր ամբարանոց մի ջրոյ, որոյ ջուրն էր անձրևի և գրեթէ միանգամայն հոտեալ և լի որգամբբ:

Յետ ժամու միոյ պանդոկապետ տեղւոյս, զոր ռատար⁴¹ կոչեն, եկն առ մեզ և պահանջէր զգլխահարկս ի մէնջ, զոր առնեն պարսիկք: 14ա յազգէ մերմէ յամենեցունց առանց կարգի || ճանապարհորդաց ընդ այս տեղի: Սակայն սա ինքն շունէր իրաւունս պահանջելոյ, քանզի չէր հարկապահանջ, այլ պանդոկապետ (այսինքն՝ քարվան[ս]արա-դար)⁴²: Այլ գիտացեալ նորա զհայազդի լինելն մեր, կեղծեալ զինքն յանուն հարկապահանջի, պահանջէր բոնութեամբ ի մէնջ քսան թուման դրամս: Եւ մեք տեսեալ, թէ ոչ գոյ հնար իջանելոյ նորա ի շարութենէն, զոր սպանայր ի վերայ մեր և յոյժ նեղէր և չէր որ, որ առնէր իրաւունս, ոչ որ ի մէնջ իշխէր հակառակիլ անօրէնիս: Ո՛հ, յոյժ ցաւելով դրեմ, թէ այսքան բոնանան պարսիկք յազգ մեր և նեղեն անօրէնութեամբ զբրիստոնեայս՝ եղեալս ընդ իշխանութեամբ իւրեանց: Զիարդ և իցէ, զկնի բազում ծովանման արտասուաց և աղաչանաց, բոնութեամբ էառ ի մէնջ զինն հատ զոանիս⁴³, որ է պարսից դրամ և ապա արձակեաց յո՛յժ, յո՛յժ նեղութեամբ:

14բ Ելեալ մեր աստի մեծ յուսահալ/տութեամբ <յերեկոնան պահուն>, յետ եօթն ժամուց հասաք ի Փօլիդալլաք⁴⁴ անուանեալ իջեվանն, որոյ մերձ կայր պատուական առու մի ջրոյ, որով մխիթարեցաք ոչ սակաւ, նոյնպէս ի բարեհամ պտղոց, որովք շատացաք, քանզի վասն անցաւորաց վաճառեն (այսինքն՝ մեղրապոս, դարբի-զակ, սեխ): Կացեալ աստ վասն կերակրոյ և սուղ ինչ հանգստութեան, զկնի մին ժամուց կրկին անկաք ճանապարհ առ Քեաշան բաղաքն պարսից:

Ուստի զկնի ինն ժամուց հասաք ի գիւղաքաղաքն Քեաշան գիւղերային ժամու, տեսաք ի ճանապարհին զքանի մի գիւղս զարդարեալս ծառօք բազմօք: Լուաք աստ ի շուկայն թէ՛ ճանապարհն աստի մինչև ցԱսպահան է երկիւղալից յոյժ յաւաղակաց, որոց բազմացեալ յոյժ կողոպտէին զանցաւորս և վիրաւորէին, որպէս և մեք իսկ տեսաք վիրաւորեալսն յաւաղակացն: Ուստի մեծապէս տրտ- 15ա մեալ էաք և վարանեալք, թէ զիա՞րդ ունիմք անցանիլ ընդ այն ճանապարհ: Այլ սակայն յանձնեալ զմեզ ի խնամս և ի պահպանութիւնս տեսան, հաստատեցաք զմիտս երթալ Արտաստանայ անուանեալ ճանապարհան⁴⁵:

Քեաշան քաղաքն է գեղեցիկ և բարեձև, այլ ունի բազում աւերակս եղեալս ի ժանդախտ ցաւէն յամի տեսուն 1828, յորում գրեթէ կէս մասն բնակչացն մեռեալ են: Տունք նոցա և մեծամեծ բնակութիւնք են աւերակ, նոյնպէս և նոնաշատ այդիք նոցայ անխնամ: Իշխան տեղւոյս է արքայորդի, որ միայն վասն իւր ունի հոգս և ոչ վասն հպատակելոց, որով քաղաքն ողջոյն է յանկարգութեան: Ունի քաղաքս գեղեցկաձև իջեանք նոյնպէս և կրպակս բազումս շինեալս ի հին ժամանակաց: Վաճառականութիւն չէր այնքան, որքան երևէր, այլ մասնաւոր: Ի քաղաքին գտանին բազում տունք յերբայեցւոց:

15բ //Ելեալ մեր զղիշերային ժամու ի Քեաշանայ քաղաքէն ահիւ
 և դողութեամբ մեծաւ յերկիւղէ աւաղակաց և դաւուրս հինգ ճանա-
 պարհորդեալ ի վերայ լերանց ընդ սահմանս Արտաստանայ և առաւել
 յերկիւղէ աւաղակաց և անիրաւաց՝ չկարացաք աստի մինչև ցնորն
 Զուղայ գրեւ զորպիսութիւնս ստորագրութեանց և վասն տեղեաց
 Զկնի բազմադիմի նեղութեանց զոր կրեցաք ի ձեռն պէս պէս
 փորձութեանց, հազիւ հազ, ողորմութեամբ ամենակարողին Ա...
 ծոյ, ժամանեցաք ի նորն Զուղայ մերայնովք հանդերձ ի 1832 ամի,
 ի սեպտեմբերի, յաւուր կիւրակէի, ի տօնի վերացման սրբոյ խաչին,
 և օթեանեցաք ի հռչակաւոր վանս սրբոյ Ամենափրկչի⁴⁶:

Կայ իմ աստանօր ստորագրութիւն բազում և ընդարձակ զբազ-
 մահռչակ զգեղեցկադիր քաղաքէն Ասպահանայ, որոյ գեղեցկութիւն
 16ա և բարեկամութիւն օղոցն հիացուցեալ է զճանապարհորդս ամե-
 նայն, որպէս և մեր իսկ տեսաք և առաք զփորձն ականատեսու-
 թեամբ:

Քաղաքն Ասպահան (ըստ հնոց Շուշան)⁴⁷ շինեալ է ի մէջ ըն-
 դարձակագոյն և լայնատարր մեծագոյն տափարակ դաշտի, որոյ
 շրջապատն է իբր վաթսուն մղոնաչափ, շրջապատեալ ի տեղիս—տե-
 դիս բարձրագոյն և է զի փոքրագոյն՝ լերամբք և բլրօք: Գոն ի քա-
 ղաքիս բազում շինուածք մեծամեծ հնագոյն[ք] և նորք, գեղեցիկ[ք]
 և հոյակապք յոյժ, որք են վաճառատեղիք մեծակառոյցք (այսինքն՝
 բարվանսարայք): Բազումք ի նոցանէ կրկնայարկք, ուր կան բա-
 զում մեծամեծ երեկլի և հարստագոյն վաճառականք յազդէն պար-
 սից: Տեղիքն տուր և առութեան (այսինքն՝ բաղարքն, որք են անթիւ)
 են մեծամեծ և կրպակք բազում՝ շինեալ յերկուս կողմանս վաճա-
 16բ րանովցին (այսինքն՝ բաղարին), ունելով յարկս և ձեղունս կամարա-
 կապս և գմբեթայարկս և բարձրաշէնս, ուր մարթ է շրջել առանց
 նեղութեան յանձրեոյ և յարեոյ և գրեթէ ընդ համօրէն վաճառա-
 տեղիս: Ի մէջ երեկլի շինուածոց քաղաքիս գլխաւոր է պալատն ար-
 քային, ուր բնակի արքայն պարսից ի գալն իւր յԱսպահան: Գեղեցիկ
 է պալատս յոյժ և մեծ, զարդարեալ բազմանկար ոսկեղօծ պատկերօք
 արքայազանց պարսից, յեռեալք կան հայելիք մեծամեծք յորմունս
 և ի ձեղունս սրահից և սենեկաց ունելով գեղեցկակերտ մարմարիո-
 նեայ ջրբուղիս (շատրուանս) ի միջի: Զի՞նչ ասացից և վասն ընդար-
 ձակագոյն տեղւոյն, որում Շահի Մէլլդան⁴⁸ կոչեն զանուն: Յերկուց
 կողմանց հրապարակիս են շինուածք երկայարկ բնակութիւնք զօրաց,
 17ա յորոց առաջին արեւմտեան կողմն է՝ մեծ մզկիթն պարսից, յոր ոչ որ
 ի քրիստոնէից կարէ մտանել, իսկ եթէ պատահիցի անկարծիք կամ
 ի հաւատոյն պարտի ուրանալ և կամ՝ մեռանիլ շարաշար:

Նաև գեղեցիկն ի շինուածս և ի դրօսարանս քաղաքիս է տեղին
 Զարբադ⁴⁹ կոչեցեալ, որ է ճանապարհ մեծ և լայն, որ հանէ մինչ
 Զուղայ՝ ի բնակութիւն Հայոց: Երկայնութիւն նորա՝ իբրև մղոնս
 երկուս՝ բաժանեալ յերիս անցս ճանապարհաց, ունելով ի միջոցս
 շաւղացն բուրաստանս ծաղկանց, վարդենիս բազումս ազնուա-
 գոյն[ս] և զայլ ծաղիկս և մեծամեծ ջրբուղիս: Զորք են շարք բարձ-
 րաբերձ սօսեան, [որք] բաժանեն զտեղին յերիս անցս ճանապար-

հաց: Յերկուց կուսէ պողոտայիս են ապարանք հոյակապք և բարձրաշէն* և մզկիթ մի մեծակառույց և գեղեցիկ: Յարեւելեան և
 17բ յարեւմտից կողմն ճանապարհին, այսինքն Չարբաղին, կան և այգիք մեծամեծք և արքունականք հէշտ-բըհէշտ⁵⁰ կոչեցեալք, այսինքն է դրախտ ութն ըստ պարսից, շորք ի մի կողմն և շորք՝ ի միւսն, յորս դոն մեծամեծ և գեղեցիկ ապարանք⁵¹ վասն արքայազանց և բազմատեսակք ծառք աղնիւ պտղոց, և բազում ծառք թթոց, որք, յիրաւի, ի ժամանակս ամարան, մանաւանդ ի գարնան, բերկրեցուցանեն զսիրտ մարդոց զուարճատես զալարութեամբք իւրեանց:

Անցեալ ընդ ճանապարհն վերոյդրեալ (այսինքն է՝ Չարբաղն) ընդ առաջ դայ կամուրջ մեծ և հռչակաւոր շինուածով, որ կառուցեալ է ի վերայ Զանդարուտ⁵² գետոյն, որ և բաժանէ զգաշտն Ասպահանայ յերկուս մասունս, բաւականին լայն, յաւելի քան զտասն
 18ա հեծելոց ասպարեզս: Ունի յերեսուն և երկու մեծամեծ ակունս ջրոց: Խարխիսքն են քարակերտք, իսկ զլուխն՝ աղիւսակերտք: Անցեալ ընդ կամուրջս՝ կայ դաշտ մի մեծ, ուր սերմանեն զբանջարեղէնս և զցորեան ևն:

Յետ սոցա ամենեցուն ընդ առաջ ելանէ Նորն Զուղայ՝ բնակութիւն աղգին հայոց, զորմէ ստորագրեցից աստանօր:

<Արգ՝> Նորն Զուղայ է ի հարաւային կողմն Ասպահանայ որ է արուարձան նորա բաժանեալ Զանդարուտ գետովն, շրջապատ նորա յաւելի քան զմղոնս տասն՝ առեալ նաև զաւերակունք՝ շինեալ ի վերայ տափարակ և բարեբեր գետնոյ:

Իսկ արգ՝ որպէս յայտ է ի պատմութենէն Հայոց, Շահաբաս Ա⁵³ Արքայն պարսից զբնակիչս Հնոյն Զուղայու որ ի հայս բռնութեամբ վարեաց, անտի տարեալ զնոսա յԱսպահան քաղաք և տուեալ զտեղի, բնակեցոյց ի նմա, զոր կոչեցին Նոր Զուղայ: Եւ ըստ նոյն պատմութեան, էին վարեալքն աւելի քան զերկոտասան հազար տունս հայոց, որք գոլով ընչաւտք յոյժ, շինեցին տունս մեծամեծս և ընդարձակս յոյժ, բարձրակառույցս, գեղաշուք սրահիւք, գեղեցկաձև և ոսկեղօծ սենեկօք, զուարճարար և բազմապտուղ այգեստանօք, զորս արդարեւ ապարանս** իշխանաց և իշխանապետաց արժան է կոչել: Կառուցեալ են նաև վանս երկուս և զեկեղեցիս քսան և շորս գեղեցկակառույցս, հոյակապս, գմբեթայարկս և ընդարձակագոյնս, ուր ճոխացեալ էին բազմակոյտ հարստութեամբ, ծաղկեալ և բազմացեալ էին զեղափայլ գերդաստանօք, մեծահողի աւագանւովք և աշխարհաշէն մեծագործութեամբք: Այլ սակայն, աւաղ, պարսկականն՝ անօրէն բռնակալութեան, աշխարհաւէր իշխանութեան, անողորմ և անյադարար հարկապահանջութեան***, մանաւանդ ի ժամանակս անիշխան և անտէրունջ քաղաքական պատերազմաց⁵⁴, իսպառ աւերեալ, կործանեալ և ամայացուցեալ են զայս տեղիս բաղձալի: Թողեալ իշխա-

* Հետ. Բարձրականդուն:

** Հետ. ապարանք, Հետ. իրրե զապարանս:

*** Հետ. որք աշխարհաւէր իշխանութեամբ, անողորմութեամբ և անյադարար հարկապահանջ լինէին:

նաց և աւագանւոյն զտունս և զապարանս, փախուցեալ են յերկիրս ալլեալս, սոյնպէս հասարակութիւն ազգիս մի զկնի միոյ փախուցեալ՝ ոմանք ի Հնդիկս և ոմանք յաշխարհ Ռուսաց: Միանգամայն դատարկացեալ են այժմ տեղիք նոցա: Մեծամեծք տունք նոցա եղեալ են աւերակք և որչք դադանաց և բազումք ի նոցանէ՝ անդաստանք ցորենոյ և բանջարեղինաց, որոց կիսաւերք և տրտմազգեաց տեսութիւնք խարշատեն և ճմլեցուցանեն զսիրտ տեսողաց՝ ազգասիրաց և կարեկից համասեռից:

19բ <Իսկ> արդ՝ թողեալ զտրտմալի վիճակ||՝ զայժմեան որպիսութեան Նորոյն Զուղայու, ստորագրեցից զնշխարս մնացուածոց նախնի վայելչութեանց և զեղեցկութեանց նորա:

Արդ այժմեան Նոր Զուղայ բաժանի յեօթն թաղս⁵⁵ (որ ըստ իւրեանց բարբառոցն ասեն մալաթս)⁵⁶ ի մեծի և ի փոքու: Բնակիչք եօթանց թաղիցս հաշուին իրրեւ տունք երեք հարիւր և յիսուն⁵⁷, որք յառաջն էին աւելի քան զերկոտասան հազար մեծամեծ տունս: Այժմեան բնակիչք ի դործ ածեն բազում արհեստ, այսինքն՝ վաճառականութիւն, ոստայնանկութիւն (այսինքն է ջուլհակութիւն), ոսկերչութիւն, դարբնութիւն, ճարտարապետութիւն և այլ կենցաղական արհեստս: Սակայն ըստ աշխատանաց իւրեանց չեն այնքան ընշաւէտք, քանզի բռնի հարստահարութիւնք և անկարգ կառաւարութիւնք պարսից ոչ թողուն զնոսա յանդորրութիւնն, յորմէ նեղեալք և||յուսահատեալք, ոչ միայն չեն կատարելագործեալ զայնս, այլև օր յաւուր անշքացեալ ոչ գտանեն զանդորրութիւն մտաց, հանգստութիւն կենաց և զանդուգական զազատութիւն, որով մարդ կարէ բարւոք կերպիւ կենցաղավարիլ:

20ա Սոյնպէս շունելով ցժամանակս մեր բարեկարգ դպրոցս և վարժապետս, զրկեալ են ի հարկաւոր գիտութեանց, բայց նորոգ շքեղափայլ և հայրենասէր հանգուցեալն ի տէր պարոն Գրիգոր Սամեան Զուղայեցի⁵⁸ բնակեալն ի Մադրաս, ի կտակի իւրում քսան հազար ռուբի է թողեալ, զի եկամտաւ նոյն գումարին կառուցի ուսումնարան մի բարեկարգ հայկեան լեզուի ի Նորն Զուղայ՝ կարգելով զվարժապետ մի ուսեալ քաջապէս:

20բ Խօսեցեալ փոքր ի շատէ զվիճակէ և զհանգամանաց զազգէ մերմէ՝ ստորագրեցից զթաղս և զեկեղեցիս Զուղայու: || Թաղն (այսինքն մալաթն) առաջին կոչի Զուղայ: Ի թաղիս աստ կան եկեղեցիք երկուք և վանք մի հռչակաւոր միանձանց՝ կոչեցեալ վանք Ամենափրկչի: Անուանք եկեղեցեացն՝ սուրբ Ստեփաննոս (այն է՝ Մէլտանի ժամն)⁵⁹ և սուրբ Աստուածածին⁶⁰:

Վանք սրբոյ Ամենափրկչին է շինուած բարձրաշէն և զեղեցկաձև, ունի կաթողիկէ մի մեծ յոյժ՝ աղիւսակերտ, զարդարեալ է յոյժ ի ներքուստ զեղեցկանկար տէրունական պատկերօք սկսեալ յարարչագործութենէն Ադամայ ի վերուստ մինչև ի խոնարհ: Կաթողիկէն ոսկեզօծեալս* ի ներքուստ ընդ խառն բազմագոյն երփնեմփն

* Հետ. ոսկեզօծ:

- նկարօք և ծաղկենկար դրուակօք⁶¹: Ունի խորան մի բարձր և գեղեցիկ, ոսկէնկար և յոյժ զարդարուն⁶¹: Ունի նաև զանգակատուն մի փոքրիկ ի տանիս եկեղեցւոյն, ի վերայ Արեւմտեան դրանն, ունե-
 21ա յով || զոյգ մի զանգակ⁶²: Ունի նաև զանգակատուն մի մեծ յոյժ յանդիման արեւմտեան դրանն, հեռի իրրեւ երեսուն ոտնաչափ յեկեղեցւոյն՝ շինեալ ի վերայ շորից քարից սեանց՝ կրկնայարկք, և ի զլիսոյ սեանցն մինչև ցծայրն՝ աղիւսակերտս և կաթողիկէ մի փոքրիկ՝ ի գլուխն ունի երկու զոյգս զանգակաց: Եւ ունի վանս բազում եւ մեծամեծ և փոքրիկ սրահս, սենեակս, եւ առաջնորդարանս երկուս և գեղեցիկս, և սեղանատուն մի փոքրիկ և բազում այլեայլ շինուածս շուրջ զվանօքն՝ կրկնայարկս: Բաժանեալ է վանս յերկուս մեծամեծ բակս և յայլ փոքունս: Յերկրորդ բակին, որ է յարեւելեան կողմն եկեղեցւոյն, գոյ փոքրիկ բուրաստան ծաղկանց և ծառս ինչ բարեբեր պտղոց և նոճիք բարձրաբերձ: Աստանօր նստի առաջնորդ
 21բ հայոց առաքեալ ի սրբոյ էշմիածնէն, և ունի || զթէմս բազումս⁶³ ընդ որ և ողջոյն Հինգ, յորս գտանին յազգէս հայոց և զամենայն հայս, որք են ընդ իշխանութեամբ պարսից: Թէպէտ ունի վանս զեկամուտս բազումս ի թեմից իւրոց, այլ սակայն, որպէս ի վերն ասացի, բռնակալութիւն Պարսից պէսպէս ծախիւք սպառէ զայնս, յոյր սակս և միանձունք կարի իմն անշրութեամբ անցուցանեն զաւուրս իւրեանց:

Երկրորդ եկեղեցին թաղիս⁶⁴ է սուրբ Ստեփաննոս ի հրապարակին՝ կոչեցեալ Մէլյտանի ժամ, մեծ և բարձր յոյժ, ունի կաթողիկէ մի կարի իմն հոյակապ, որ զարմացուցանէ, ի ներքուստ համակ ոսկեղօծ, հանդերձ տէրունական պատկերօք, որմունքն ի ներքուստ բոլորն պատկերազարդք: Ունի սեղան մի մեծ և յոյժ բարձր և զարդարուն վալիւշապէս: Արդարեւ, ոչ է ինձ հնար բանիւ բերանոյ կամ
 22ա ի գիր || արձանացուցանել: Իսկապէս զգեղեցիկութիւն սքանչելակերտ եկեղեցւոյս, թէ՛ ի ներքուստ և թէ՛ յարտաքուստ, մանաւանդ կաթողիկէն նորա՝ մեծագոյն յոյժ և գեղեցիկ: Հանդէպ եկեղեցւոյս կայ հրապարակ մի փոքրիկ զոր մէլյտան կոչեն, ուր զամենայն աւուրս կիւրակէից լինին վաճառք ուտելեաց և այլ մասնաւոր իրաց: Սակայն ծանր երեւցաւ ինձ այս արարողութիւն, որ յաւուրս կիւրակէից:

Երրորդ եկեղեցին <թաղիս> է սուրբ Աստուածածին, <որ է> գեղեցիկ և ունի կաթողիկէ աղիւսակերտ: Ի շրջապատս սորա գոն այգիք խաղողոյ և այլոց պտղատու ծառոց, այսինքն խնձորոց, ծիրանեաց, նշոց և վարդենիս: Ի թաղիս⁶⁴ կան բազում մեծամեծ և հոյակապ տունք հայոց, շէնք և աւերակք՝ բնակեալք ի հայոց և ի պարսից: Փոքր ինչ հեռի ի թաղէս կան այլեւ երկու եկե||ղեցիք՝ սուրբ Գէորգ⁶⁵ և Լուսաւորիչ⁶⁶:

Ի թաղն երկրորդ՝ Չարսու⁶⁷, եկեղեցին թաղիս կոչի սուրբ Յովհաննէս: Կայ աստ և բաղանիք մի հայոց փոքրիկ:

* Հեռ. նկարուց և ծաղկենկար դրուակաց:

** Հեռ. տեղույս:

Թաղն երրորդ կոչի Պռտվէնց⁶⁸: Եկեղեցի թաղիս կոչի սուրբ Ստեփաննոս, որ է մեծագոյն յոյժ, կամարակապ և հոյակապ, շինեալ ի վերայ շորից սեանց: Ունի երկու մեծ բակս, ուր կան թթենիք և այլ ծառս պտղոց: Կան ի թաղի աստ բազում աւերակս մեծամեծ տանց, որք են այժմ եղեալ այգիք խաղողոց և պտղոց:

Թաղն չորրորդ, որ կոչի Քօչէր⁶⁹, եկեղեցի թաղիս անուանի սուրբ Ներսէս հայրապետ⁷⁰, որ է փոքրիկ, բայց գեղեցիկ ի ներքուստ:

Թաղն հինգերորդ կոչի Ղարագեղ⁷¹, որոյ եկեղեցւոյ անունն է սուրբ Նիկողայոս⁷² և է յոյժ փոքրիկ: Բնակիչք թաղիս են կտաւագործ:

23ա || Թաղն վեցերորդ կոչի Մահլաթ (կամ՝ Թարվիղեցւոց մալաթ)⁷³: Եկեղեցի թաղիս շինեալ է յանուն սրբոյ Լուսաւորչին, բայց այժմ սուրբ Մինաս կոչի⁷⁴, վասն լինելոյն ի նմա նշխարաց սրբոյս: Եկեղեցիս այս է գեղեցիկ և շինուածք բնաւոր մանաւանդ ի ներքուստ որմունքն դարդարեալ ոսկէնկար տէրունական պատկերօք: Ունի և կաթողիկէ վանդակաւոր և զանգակատուն մի փոքրիկ՝ ի տանիս եկեղեցւոյն ունելով զոյգ մի զանգակս: Ունի նաև խորան մի առանձին և դաս արտաքոյ եկեղեցւոյն վասն ամարան ժամերգութեան: Թաղս այս է բազմամարդ և շէն քան զայլսն, որք են յաւելի քան զտունս հարիւր: Բնակիչք թաղիս քստ մեծի մասին են կտաւագործ: Կան աստ բազում տունք մեծամեծ[ք] և գեղեցիկ[ք] և այգիք:

23բ Թաղն եօթներորդ անուանի Յարեան⁷⁵: Եկեղեցի, որ կոչի Ամենափրկիչ⁷⁶||, որ է կարի խմն մեծագոյն և գեղեցիկ կառուցեալ ի վերայ շորից սեանց և կամարակապ՝ կամարքն լայնածիգ յոյժ, որք զարմացուցանեն զտեսողս, ունի կաթողիկէ մի մեծ և վանդակաւոր: Կայ և արտաքոյ եկեղեցւոյս խորան մի և դաս մի վասն ամարան:

Գոն ի թաղի աստ բազում տունք մեծամեծք: Յոլովք նոցունց աւերակք և անբնակ[ք], զորս արարեալ են այգիս: Են աստ նաև եկեղեցիք չորս⁷⁷, այլ՝ աւերակ միանգամայն, անտէր և լքեալ, բայց ի միոյն, որ Յոհանայ վանք կոչի, զի թէպէտ եկեղեցի սորին ամբողջ է, բայց շունի բնաւ ժողովուրդս, զի դատարկացեալ է թաղս այս ի բնակչաց և բնակութիւնքն՝ աւերեալք և եղեալ[ք] այգիս մեծամեծս:

24ա Մերձ Քօչերի եկեղեցւոյն կայ և եկեղեցի մի հոռմէական, զոր ի մերում ժամանակի կային Բ վարդապետք, որոց միոյն անունն էր || Յօհաննէս: Անուն եկեղեցւոյ սոցա է Դօմինիկեան: Ունին սոքա քանի մին տուն ժողովուրդ, զորս ի մէնջ վասն առաւել աղքատութեանց օգնականութեամբ բնչից դարձուցեալ են հաւատոյ մերմէ և վասն այսր մտաց նստին անդ առ ի որսալ անտէրունչ մերազինս:

Հանգստարանն հայոց է ի հարաւային կողմն Զուղայու, որ է ստորոտ լերինն Սոֆիոյ և դաշտ բնդարձակ յոյժ՝ ունելով զհազարաւոր գերեզմանս ի մեծամեծ քարանց (թող և անյիշատակս): Կայ ի միջի հանգստարանիս խորանաձև շինուած մի, զոր Զազայարոյց կոչին և իբրև զսուրբս պատուեն վասն սքանչելագործութեանց իւրոց:

որ պատմի (գործեալ) աւանդութեամբ: Վերոյ յիշեալ լեառն Սօֆիայ է յոյժ մեծ և գեղեցիկ ի տեսանել, յորում և կայ շինուած մի վասն զբօսանաց:

24ր Կուսանաց անապատ մի ևս զոյ մերձ Զարսու մալաթին, որոց եկեղեցւոյ անունն է սուրբ Կատարինէ (որոյ մասն ևս է անդ) շինեալ յամի տեառն 1235, յորում կան այժմ միանձունք քսան, ուր կենցաղաւարին տրօք ժողովրդոց:

Եկեղեցի սոցա է յոյժ փոքրիկ, այլ՝ գեղեցիկ և դմբեթայարկ, ի ներքուստ նկարեալ տէրունական պատկերօք և ունի խորան մի մեծ և բաւականին անօթս սրբութեանց: Կառաւարութիւն միանձնեցելոցս է յոյժ ի բարեկարգութեան, որք են ընդ իշխանութեամբ մայր[ա]պետին: Ունին և սեղանատուն մի փոքրիկ, յորում կերակրին համայնքն: Եկեղեցի սոցա ունի շրջապատ պարիսպս, յորում զոյ երկու սրահ: Գտանի[ն] անդ և ծառս քանի մի պտղոց:

Կառաւարութիւն աղգին հայոց տան երբեմն ի ձեռս հայոց, ի մի ոմն յաւագացն հայոց, զոր Զարութ⁷⁸ կոչեն, որ ունի իշխանութիւն 25ա առնելոյ զմասնաւոր դա[ր]տաստանս հայոց: Իսկ զմեծամեծսն առ պարսիկ դատաւորսն քաղաքին ածեն:

Կառաւարութիւնն հայոց ի ժամանակս մեր տուեալ էին ի ձեռս Ամենափրկչի առաջնորդին⁷⁹: Տուեալ էին և զգիրս կարողութեան, որ զբոլոր հարկս գլխադրամոյ և այլոց ժողովեալ տայցէ յարքունիս, զորոյ յանձն առնուլն ծանր թուէր պատուիրանացն Աստուծոյ, որպէս գրէ և Շնորհալին յԸնդհանրական թղթոյն* վասն այսպիսի մարմնաւոր իշխանութեանց, զոր չէ վայել դասուցն հոգեւորականաց:

Յայսմ ժամանակի էր սով մեծ ի քաղաքիս և ի շրջակայ սահմանս Ասպահանայ ի մարախոյ, որք անթիւ բաղմութեամբ սփռեալք յարտորայսն ցորենոյ և ամենայն ընդեղինաց՝ ապականեալ անհետ արարին ոչ միայն ի միում ամի, այլ յերիս ամս յաջորդաբար, որով զօրացեալ սովոյն յոյժ, յոյժ նեղէր և ի յետին ախրատութիւն 25բ և թշուառ[ութիւն] հասուցանէր զընակիչսն:

Արդ կացեալ մեր զամիսս ինչ ի Նորն Զուղայ, ի վանս սրբոյ Ամենափրկչի, վայելեալք զսէր միանձանց վանացս, ելաք ի Զուղայոյ 1832 յամի և ի 4 ամսոյն նոյեմբէրի գնալ՝ ի Շիրազ: Եւ զժամս ինն ճանապարհորդեալ բազում նեղութեամբ ի տօթոյ և ցրտային հողմոց՝ հասաք ի Մայեար⁸⁰: Մինչ իջեանելն էաք աստ, հարկապահանջք տեղոյս եկեալ պահանջէին ի մէնջ զգլխահարկս՝ թումանս ութն: Յետ բազում հակաճառութեանց տուաք զհինգ թուման միայն:

Բնակիչք գեղջս էին վատթարագոյն յոյժ, զող, մարդասպան և արինահեղ**, լի ամենայն չարեօք: Էին ընդ մեզ ճանապարհորդք բազումք ի ջուղայեցոց: Կացաք մեք*** աստ զգիշեր մի բազում նեղութեամբ:

Ելաք անտի և զժամս հինգ գնացեալ բազում նեղութիւնս կրե- 26ա լով ի ճանապարհ[ը]ն վասն անհարթութեանց և խորխորատ վայ-

* Ձեռ. յԸնդհանրականին:

** Նախ. արինախանձք:

*** Ձեռ. Կացեալ մեր:

րեացն հասաք ի գիւղն Ղումիշայ⁸¹ և իջեանեցաք յաւերակ իջեանի միում:

1830 թուին ի ժանտախտ ցաւէն բազումք մեռեալ էին, ուստի գրեթէ գիւղս այս կիսով չափն էր աւերակ և բնակիչքն ախբատք: Յոյժ մտատանջութեամբ յերկիւղէ գողոց՝ կացաք անդ զգիշեր մի:

Ելաք անտի և զժամս եօթն ճանապարհորդեալ ի վայրս խորին և ի տղմուտս՝ հասաք ի գիւղն էմինաղար⁸²: Ի գեղջս կայր մերձ իջեան մի քարակերտ և կէսն աղիւսակերտ, որոյ մերձ կայր և պատուական առու ջուրց, որով մխիթարեցաք ոչ սակաւ:

26p Յայսմ ճանապարհի կրեցաք երկիւղս յոյժ յահէ աւազակաց, քանզի բազմացեալ էին յոյժ յայնժամ և յանխնայ կողոպտէին զամենայն ճանապարհորդս: Ուստի խորհուրդ առեալ մեր յառաջնորդեցաք || առնուլ ի վարձու շորս զինակիրս զի ուղեկցեալ ընդ մեզ ազատ պահեսցեն [զմեզ] յաւազակաց: Հաւանելի ցուցաւ այս առաջադրութիւն ամենեցուն, որք ընդ մեզ ճանապարհորդք էին, որոց մինն էր անգղիացի, այր պատուական, զոր շրջէր վասն աշխարհատեսութեան: Կալաք զարս տասն ի վարձու ի գիւղականաց անտի զինակիրս (այսինքն՝ թուանքչիք), որք ընդ մեզ ի մէջ գիշերի ելեալ՝ զնացաք ահիւ և զողութեամբ մեծաւ յուսացեալ ի պահպանութիւնս Տեառն:

27a Ելեալ աստի յետ ինն ժամուց՝ հասաք անվնաս ի գիւղն Շօւկըստան⁸³: Կայր աստ իջեան մի աւերակ, որ և եղեալ է տեղի աւազակաց, զի մերձ տեղւոյն աւազակաց, որք բախտիար կոչին⁸⁴: Գիւղս այս է փոքր և պարսպապատ, բնակիչքն գողք և գողակից[ք]: Մինչ իջեանեալ էաք աստ, բնակիչքն ասացին մեզ թէ գունդք աւազակացն յայսմ գիշերի ունին || դալ և իջեանիլ մերձ գիւղիս, ուստի զի մի կրեսչիք վնաս ինչ ի նոցանէ, տամք ձեզ ի գեղջս զտեղի իջեանելոյ: Հաւանեալ բանից նոցա զնացաք անդր, ուր ետուն մեզ տեղ ինչ ախտեղի և անարդ յոյժ, մանաւանդ փոքրիկ, յորում մնացեալ զգիշեր մի անհնարին տառապանօք յախտեղութենէ տեղւոյն և յանգրելի քնահարութենէ, որ զգիշերն ողջոյն արթնութեամբ անցուցաք մինչև ի ծագել առաւօտուն:

Ելաք անտի և զժամս հինգ զնացեալ հասաք ի գիւղն Աբաղայ⁸⁵: Կային ի գեղջս քանի իջեանք, բայց՝ աւերակք: Ունի գիւղս այգիս բազումս շուրջ գիւրե, յորում գոն միրգք բազումք խաղողոց և այլ պտղոց: Ունի և ջուր լաւ, հաց, միս և այլն: Կացաք աստ զգիշեր մի մխիթարութեամբ և այն՝ իբր:

27p Ելեալ աստի և զժամս ինն զնացեալ մեծաւ նեղութեամբ հասաք ի գիւղն Քիլիլ⁸⁶: Աստ լինելով իջեան, || առ անճարու իջեանեցաք ի միում աւերեալ և քայքայեալ տան, որ ասէին լինել յառաջն հնձան խաղողոյ: Բնակիչք գեղջս կարի իմն տնանկ էին, քանզի ասէին երէք ամք են, յորմէհետէ եկեալ մարախաց ուտեն զամենայն ցորեանս և զայլ ունդս, եւ իշխանն բռնադատութեամբ առնու զհարկս տարեկան: Ուստի յայնքան ախբատութեան էին մինչ զի հաց կորեակի ևս ոչ ունէին: Մնացաք անդ զգիշեր մի յոյժ նեղութեամբ:

Ելեալ աստի և յետ մեծաւ ժամուց հաղիւ հասաք ի գիւղն

Ղշլայ⁸⁷, զի թէպէտ կայր աստ իջեան մի, բայց միանգամայն՝ աւերակ: Վասն որոյ անճարացեալ մեք ևս իջաք ի յաւերակ և խարխալեալ և միանգամայն յաղտեղի տան միում, կարի նեղութիւնս կրելով, մինչ շտալ քուն աշաց մերոց զայն զիշերն: Թողեալ այս ամենայն, ուտելիք ոչ ինչ գտանիր, բայց միայն՝ || հաց դարեղէն:

28ա Ելաք աստի և զժամս ութն գնացեալ հասաք ի գիւղն Մաշատ-Մօրղար⁸⁸: Ճանապարհն էր լեռնային, յոյժ անհարթ և անտառային: Կարի իմն նեղութիւնս կրեցաք յահէ աւաղակացն, որք զբազում երթեկս կողոպտէին, բայց, ողորմութեամբ Տեառն, մեք անվնաս անցաք: Չգտաք աստ իջեանս, բայց զտեղի մի կարի իմն աղտեղի, զոր սակաւ ինչ մաքրեալ, բազում ճանճութեամբ կացաք անդ զաւուրս երկուս վասն յորդահոս անձրևի: Բազում դժուարութեամբ գտաք զհաց ցորենոյ և այն անեփ յոյժ, զոր կրկին հրով խարուկի շորացուցեալ՝ հաղիւ մարթացաք ուտել: Բնակիչք գեղջս էին յոյժ ախաւար:

Ելեալ անտի և զժամս ութն գնացեալ հասաք ի գիւղն Սէյտուն⁸⁹ ասացեալ: Իբրեւ ի կէսն ճանապարհին տեսաք զշինուածս մեծամեծս ի հեռուստ (զոր Թաղդ Սլէյմանի կոչեն)⁹⁰. Թողեալ իմ ընդ նուիրակին || և ընդ պարոն Շահնազար Սարգսին և առն միոյ երևելոյ անդղիացւոյ զկարավանն, ելաք ի տեսութիւն շինուածոցն: Շինուածքս այս էին մեծաշէն և հոյակապ յոյժ, որք զարմացուցանէին զտեսողս, համակ քարաշէն և ի նրբագոյն վիմաց: Երկայնութիւն քարանցն ցութն կանգունս և լայնութիւն ցշորս կանգունս: Երկայնութիւն շինուածոյս լինէր յաւելի քան զկանգունս երկերիւր և լայնութիւն՝ քառասուն և երկու: Ընդ մեզ եկեալ պարսիկքն, որք էին զինակիրք, պատմեցին մեզ, թէ շինուածս այս է գերեզմանատուն, կամ է հանգըստարան Սլէյման արքային, որպէս գրեալ է ի պատմութիւնս մեր: Իբրեւ ասպարիզաւ միով հեռի ի սմանէ կայր և շինուած մի կարի իմն բարձրագոյն, որ ասէին լինել տեղի փողհարութեան վերոյ գրեալ արքային: Շինուածքս այս է գեղեցիկ յոյժ և քարաշէն և այն-
29ա քան նրբատաշ և պնտաշէն, մինչև հաղիւ երևիլ || գծից շարանցն վիմաց: Ի ճակատ արևելեան դրանն կայր փորագրեալ նշանագիր ինչ*... զոր կարծեմ պարսից հին կռապաշտութեան ժամանակին նշանագիրքն են, որպէս բազմաց տեսեալ վկայեցին: Մերձ շինուածոյս կային քանի մի կանգուն քարինք սիւնաձև և յոյժ մեծագոյն, որոց բարձրութիւն աւելի, քան զկանգունս քսան:

Իբրեւ ասպարիզաւ հեռի ի շինուածոյս կայր և շինուած մի երևելի և մեծագործ պատեալ փոքրիկ պարսպաւ, զոր այժմ կիսոյ չափն քայքայեալ է: Ի ճակատ դրանն կային նշանագիրք փորագրեալք ինչ նման այնմ, որ վերագոյն նշանակեցի:

3ետ տեսանելոյ զշինուածս զայսոսիկ ելաք անտի ի զնալ միատորիլ ընդ թողեալ կարաւանին մերոյ: Ճանապարհն, ընդ որ դարձաք, 29բ էր վիմուտ և դժուարին յոյժ, զոր || բազում նեղութեամբք և շարշարանօք անցեալ հասաք կարավանին ի ճանապարհին և գնացեալ

* Այստեղ մի քանի անորոշ նշաններ. խմբ:

իջեալանեցաք ի գեղջն Սէտիուն: Աստ թէպէտ կայր իջեալ մի փոքրիկ, բայց ոչ կարացաք իջեալն իւր անդ վասն լինելոյն բնակեցեալ յայլոց կարաւանաց*: Ուստի ի փոքրիկ տան միում, որոյ կիսոյ չափն էր աւերակ, անճարացեալ իջեալանեցաք զգիշեր մի յոյժ նեղսակրութեամբ:

Գիւղս այս էր գեղեցիկ և լեռնային՝ ունեւոր շուրջ զիւրե զայգիս, բայց բնակիչքն յոյժ աղքատք ի կեղեքելոյ բռնաւոր իշխանաց իւրեանց:

Այն ինչ սուղ ինչ ոգի առեալ գիշեր մի յերեսաց բազմապատիկ նեղութեանց հանապարհին, ի լուսանալ առաւօտուն, կամէաք ելանել աստի, եկեալ զինակիր պահապանացն պահանջէին բռնութեամբ զմի հարիւր թուման իբրեւ զվարձ ուղեկցութեան իւրեանց ընդ մեզ: Յետ բազում վիճաբանութեանց հաւանեցուցաք զնոսա հատուցանել միայն զ-50 || թուման վասն մեր և վասն ընդ մեզ եղեալ հայկազանց, զոր և հատուցաք: Առին նաև յանգղիացւոյն զերեսուն թումանս վասն իւր և վասն ծառայից իւրոց: Յետ ամենայնի առին ի մէնջ զհինգ թուման ևս բռնութեամբ բազումս և անհնարինս: Վշտացուցին և նեղեցին զմեզ արքն այնորիկ արիւնարբուք վասն դրամոցս: Եւ ոչ կարէաք ընդգիմանալ նոցա, քանզի ի ձեռս նոցա էաք միանգամայն և զոր ինչ կամէին կարէին առնել մեզ յանապատի անդ: Յուսկ յետոյ զկնի բազում վշտաց և նեղութեանց, յանձրեաց և ի յորդագոյն տղմոց հասաք մինչև ցժամս ութն ի գիւղն Զարդուն⁹¹: Ի հանապարհին կայր շինուած մի մեծ և հոյակապ, զոր Թաղդ Զմշիտ⁹² կոչէին: Բաժանեալ մեր ի կարաւանէն՝ ելաք ի տեսութիւն շինուածոյս ընդ անգղիացի առն:

30բ Շինուածքս այս էր գեղեցիկ յոյժ || և մեծագործ, որ հիացուցանէ զտեսողս: Ի մէջ շինուածոյս կային քանի մի բարձրագոյն սիւնք⁹³ ի նրբատաշ, պատուական քարանց, որոց բարձրութիւն լինէր յաւելի քան զկանգունս վաթսուն (60) և լայնութիւն ցշորս: Խարխիսք նոցա՝ ութն կանգուն, ի միածոյլ քարանց կերտեալ, փորագրեալ ի նոսա պէսպէս քանդուածս ճարտարագործս <և գեղեցիկ> զլուխ նոցա զարդարեալ և քանդակագործեալ ի նմանութիւն ահատեսիլ դադանաց ի պէսպէս տեսակս: Շինուածս այս ասեն լինիլ արքունիք Զմշիտ կռապաշտ արքային պարսից⁹⁴, որոց հնութիւն յինքեանց հանաչի: Մերձ շինուածոյս կային և քանի մի շինուածս կիսաւերս*, որք լեալ են բնակարանք արքայազնից, եւ բազանիք մի մեծագործ և հիանալի՝ մի բարէ կերտեալ: Առընթեր նոցա կայր և շինուած մի մեծակառոյց և բարաշէն <քանդակեալք ի վիմաց> եւ յորմունս նորա փորագրեալք զառիւ||ծս և զերիվարս՝ հիացակերպս: Շինուածս ասեն լեալ տեղի փողհարութեան: Երկայնութիւն նորա իբրեւ վաթսուն*** կանգուն: Այսորիկ շինուածք էին ի վերայ փոքրիկ բլրոյ միոյ, որոյ զագաթն է տափարակ և լայնանիստ: Շուրջ ստորոտին շինեալ են

* Հետ. վասն բնակելոյ ի նմա այլոց կարաւանաց:

** Հետ. կիսաւերք:

*** Նախ. հարիւր:

յոյժ արհեստաւորեալ մեծամեծ քարամբք աստիճանս, <յորոց ելանեն ի վեր>:

Երևելի անուն շինուածոցս հռչակեալ գոլով ընդ ամենայն աշխարհս* բրիտանացւոց և այլոց, բազումք լինին ի խնդիր տեսութեան նորա: <Այսքանս բաւ համարեալիք>:

Զկնի տեսանելոյ մեր զայս ամենայն շինուածս դարձաք առ կարաւանն մեր և ի տարածամիլ աւուրն հասաք ի գեօղն Զարդուն՝ սաստիկ նեղութիւնս կրելով յերեսաց ցրտոյ և ցրտաշունչ հողմոց եւ զաւուրս երկուս կացեալ մեր ի տան այլազգի միում վասն հանգըստութեան անասնոցն:

31բ Ելեալ մեր անտի և յետ վեց ժամուց հասաք ի Շիրազ քաղաք յաւուր ուր/բաթի 1832 յամի տեառն և ի 16 նովէմբերի և բնակեցաք ի տան բարեբարոյ պարոն Շահնազար Սարգսին⁹⁵ Կամնոյ** Հայկազնեայ:

Ստորագրեցից արդ փոքր ի շատէ զորպիսութիւն Շիրազ քաղաքին: Քաղաքս այս կառուցեալ է ի վերայ տափարակ դաշտի, ունի հողակերտ պարիսպս, որ անհաստատ է յոյժ, քանզի շուրջ զիւրեւ ունի խրամս ջրոյ, այն ևս անհաստատագոյն է: Երևելի շինուածք քաղաքիս են ապարանք արքայորդոյն, որ էր քաղաքապետ ի միւրում ժամանակի (որոյ անունն էր Ֆարուն Ֆարմայ)⁹⁶, որք են գեղեցիկ և լայնարձակ: Ունի երկուս մեծ հրապարակս առաջի ապարանին քաղաքապետի: Ունի քաղաքս բազում վաճառանոցս և շուկայ մի մեծ ձեղունաւոր և բարձրաշէն, ունելով երկուստեք կրպակս վաճառականաց: Տունք քաղաքիս են փոքրիկ և միմեանց վերայ: Նոյն-

32ա սէս փողոցքն՝ /| նեղ և աղտեղի:

Գտանին աստ յազգէս հայոց իբրեւ տունս <հինգ կամ> վեց, արհեստիւք՝ գինէվաճառք և ոմանք քնարակերտ և սամրդուղ⁹⁷: Ունին փոքրիկ եկեղեցի մի յանուն սրբոյ Աստուածածնի: Ի քաղաքի աստ, որպէս և յամենայն տէրութիւնս պարսից, կան բազում անկարգութիւնս և անիրաւութիւնս, նախ՝ ի բռնակալութիւնէ իշխանաց և երկրորդ՝ յանհոգ և յանկարգ կառաւարչութիւնէ նոցուն իսկ իշխանաց:

Արտաքոյ քաղաքիս գոն քանի մի մեծամեծ և գեղեցիկ շրջապատ այգիս և բուրաստանս, <որք են արքայորդոյն և մասն երևելի մեծամեծաց նորա>: Ի մէջ պարտիզացն կան գեղեցկաշէն ապարանս զարդարեալ նկարիւք, հայիլիօք և բազում աւազանս ջրոց, յորոց ի միջի՝ և շատրուանս***:

Ի քաղաքիս գտանիւք բազում տեսակք նարնջոյ և լիմոնի, զորս բերեն ի շրջակայ գիւղօրէից: Զուր քաղաքին չէր այնքան լաւ:

32բ Ի նոյն թիւ՝ 1832 և ի 27 նովէմբերի ելաք Շիրազու ի Բուշեռ****: Ճանապարհին կայր իջեան մի (զոր Զնար⁹⁸ կոչեն), որ է տեղի հարկապահանջից, որք բռնութեամբ առնուն գլխահարկս յանցաւորաց, մանաւանդ յազգէն հայոց՝ բազում, որք և ի մէնջ առին բռնութեամբ

* Ձեռ. յաշխարհս:

** Ձեռ. կմ նոյ (՝) դժվար վերծանելի:

*** Ձեռ. ատրուշանս:

**** Նախ. առ Բուշեր:

զհինգ դռանի դրամս պարսից, յաւելի քան զսովորական տուրս հայոց: Եւ մեք ոչ կարացաք ընդդիմանալ, քանզի սպառնային մեզ սրօք և բրօք: Վերջ յամենայնի գնացեալ ժամանեցաք Խունիսդինխուն⁹⁹ անուանեալ իջևանն յետ ութն ժամուց: Իջևանն լի էր այլ կարավանօք, վասն որոյ ի փոքրիկ տան միում իջեալ բազում նեղութեամբ անցուցաք զայն գիշեր՝ միանգամայն և անքուն:

Ելեալ աստի իբրեւ զժամս հինգ, գնացեալ կարի իմն նեղութեամբ ի սաստիկ ցրտոյ՝ հասաք ի գիւղն Դաստարջին¹⁰⁰: Ճանապարհին կայր գետ մի մեծ սրբնթաց¹⁰¹||, ընդ որ բազում չարչարանօք անցաք վասն շունելոյն կամուրջս: Գտանէր ի գիւղի աստ ջուր սառն և պատուական, զոր հոսէր ի բարձրաւանդակ տեղոջէ յետկոյս գիւղին, որով մխիթարեցաք ոչ սակաւ: Ունի նաև գիւղս այս բազում ինքնաբոյս այգիս ի գլուխ և ի ստորոտ լերինն, զոր մերձ է յինքեան. նոյնպէս և բազում անտառս մեծամեծ ծառոց, յորս գտանին առիւծք և վագր[ք], որք ի ժամանակս ամարան երբեմն գան մերձ յեզր ճանապարհաց, որպէս պատմեն բնակիչք գիւղիս:

Առընթեր գիւղիս կայր ուխտատեղի մի պարսից (զոր Իմամ-զատայ¹⁰² կոչեն), պատեալ փոքրիկ քայքայեալ պարսպաւ: Ունի առ իւր ծառատունկս և ջուր բազում, որք հոսէին ի բարձրաւանդակէ լերանց:

Ելաք ի Դաստարջինոյ անցանելով ընդ բազում դժուարինս և
33բ ընդ առապարս լե||րանց, քանզի չիք այլ ճանապարհս, եւ զժամս ութն գնացեալ՝ հասաք ի մեծ գիւղն Քեազդան¹⁰³ և օթեանեցաք յիջևանի միում՝ մերձ ընդ տան կարավանապետին մերոյ զաւուրս երկուս: Եւ որովհետեւ դժուարութիւնք լեռնային ճանապարհիս են անուանի, վասն որոյ ի ծանօթութիւն ճանապարհորդաց կամիմ ստորագրել փոքր ի շատէ:

Արդ ճանապարհն այս (զոր Քոթայ¹⁰⁴ կոչեն) է լեառն մեծ, ունելով զանձուկ անցս ի վերուստ մինչև ցվայր շրջապտուտս և լի մեծամեծ վիմէօք՝ զլխիվայր և գահավէժ յոյժ, ընդ որս բազում զգուշութեամբք պարտ է անցանել: Եւ ի սակս սաստիկ գահաւիժութեանցն հեծեալքն իջանն յերիվարաց և գնան հետիոտս, քանզի նոյնիսկ բեռնակիրք, որք են ջորիք, կան միշտ ի վտանգի, որք և կարի զգուշութեամբ անցանեն մինչև զարմացուցանել զտեսողս զի ի ժամանելն կարավանապետին մերձ ճանապարհիս՝ հիս միանգամայն թո-

34ա դու անտէրունջ զնոսա* և նոքա** ինքնին գիտելով զճանապարհն՝ գնան, զոտս իւրեանց զնելով ի հաստատ տեղիս, զի մի սողացին և այսպէս անցանեն: Արդարեւ բնական զգուշութիւն անասնոց զարմացուցանեն զտեսողս (և զլխովին յամօթ առնեն զբանական ազգս): Դժուարութիւնք ճանապարհիս բազում նեղութիւն տան անցաւորաց, քանզի պարտ է ճանապարհորդաց բազում տեղիս հետիոտն զնալ ընդ հարթ և ընդ վիմուտ ճանապարհս:

* Հետ. զբեռնակիրս:

** Ձեռ. նոքին:

Գիւղս այս Քաղուան, էր մեծագոյն, քան զբոլոր գիւղս, զոր
 գիւղաքաղաք պարտ է կոչել, որոյ դրութիւն թէպէտ մեծ է, բայց
 կիսով չափն աւերակ՝ ի ժանդախտէ, որ 1830 թուին պատահեալ է
 և քստ ասութեան բնակչացն իբրև ութն հարիւր անձինս պակասեալ
 են, յորս և գտանին հրէից ազգք բազում: Ունի գիւղս այս քանի մի
 34ր կիսաւեր||շուկայս մասնաւոր վաճառականաց և այլոց իրաց, <յորս
 գտանին ուտելիս>: Գտանին մերձ գիւղիս քանի մի այգիք և պար-
 տէզք: յորս գտանին բազմատեսակս լիմոնի և նարնջոյ և այլ ծառս:
 Զուր գիւղիս բազմառատ էր և լաւ, յորմէ սերմանին բազում ան-
 դաստանս ցորենւոյ և այլոց սերմանեաց:

Ելեալ մեր անտի և յետ ութն ժամուց հասար ի գիւղն Քօնար-
 թախտայ¹⁰⁵: Այս ճանապարհն ևս նման վերնոյն լեռնային էր և վի-
 մուտ յոյժ, ընդ որ և բազում նեղութեամբք անցար: Կայր ի ճանա-
 պարհին և գետ մի մեծ, զոր Դալաքու գետ կոչեն, յորոյ վերայ շի-
 նելով կամուրջս՝ ի ժամանակս գարնան բազում նեղութիւնս տայ
 անցաւորաց յառավել սրբնթացութենէ, ուրեմն հարկաւոր է մեծ
 զգուշութիւն: Զկնի երից ժամուց հասար: Յոյժ անձրեւային եղև, որով
 կարի նեղութիւնս կրեցար վասն ճանապարհորդութեան: Կայր աստ
 35ա իջեան || մի մեծ և գեղեցիկ: Բնակիչք գիւղիս յոյժ աղքատք էին,
 որոց բնակութիւն ևս էր յոստոց* յարմաւենեաց, և ոչ ինչ գտանէր
 բայց միայն փոքր արմաւ և այն ևս՝ յոյժ թանկագին: Մնացար աստ
 գիշեր մի:

Ելար անտի և զժամս հինգ գնացեալ հասար ի գիւղն Դալաքի¹⁰⁶:
 Ճանապարհն էր նոյնպէս լեռնային և վիմուտ և առապար: Կայր
 աստ իջեան մի մեծ և գեղեցիկ, յորում կացար երեք օր վասն առա-
 լել անձրեւային եղանակաց: Լաւ ջուր ոչ գ[տ]անէր աստ, նոյնպէս և՛
 լաւ ցորենւոյ հաց, այլ միայն՝ արմաւ: Մերձ գիւղիս գտանէին**
 անհամար արմաւենիք գրեթէ իբր զմայր[ի]ս լերանց:

Ելար աստի և յետ ութն ժամուց հասար ի գիւղն Զաքութայ¹⁰⁷:
 Ճանապարհն էր հարթ և հաւասար, բայց անջուր: Կան ի*** ճանապար-
 հին հանքս ծծմբոյ և նավթի, որոց հոտն խառնեալ ընդ միմեանս՝
 35բ անհնա||րին իմն գարշահոտութիւնս տան անցաւորաց, մանաւանդ
 ի ժամանակս ամարայնոյ: Ի ճանապարհին կայր գիւղ մի Բօրադ-
 դուն¹⁰⁸ անուամբ: Աստ նստի հարկապահանջ (այսինքն՝ ուստար),
 որ առնու զլիսահարկս յանցաւորաց, բրբան մարթասցի, այլ հաս-
 տատն մին մարդոյն՝ մին ղռանի, զոր և ի մէնջ էառ նեղութեամբ:
 Ի Զաքութայ գեղջս բազում նեղութիւնս կրեցար առ ի չդոյժ ջրոյ և
 հացի, վասն որոյ ելեալ ի հեռաւոր տեղիս յետ երկար որոնմանց
 գտար ջուր անձրեւոյ և այն ևս աղի և վատ:

Ելար աստի, յետ վեց ժամուց հասար ի Բուշեռ և կայար զբնա-
 կութիւնս յեկեղեցւոյ մերազանց սրբոյն Գէորգեայ:

Գիւղաքաղաքս Բուշեռ կառուցեալ է յեղր ծովուն ի ծոցն Պար-
 սից, ի վերայ հողալիզուի ինչ ձգելոյ ի ծով անդր, որով և շրջապա-

* Ձեռ. ոստոց:

** Ձեռ. գտանէր:

*** Ձեռ. կայր և:

տեալ յերից կողմանց ի ջուրց ծովու: Հասարակ տունք բնակչաց են
 36ա անշուր || և մեծի մասն ի նոցանէ ունին տունս կաղմեալ յոստոց
 արմաւենեաց խրճթանման, բայց սակայն տունք երեւիլի բնակչաց
 են յաղիւսոյ և ի տեսակ միոյ թեթեւ քարէ, որպէս և քանի մի վաճա-
 րանոցք (այսինքն՝ է քարվանսարայք):

Երեւիլի, գեղեցիկ և բարձրագոյն շինուածք քաղաքիս է եկեղե-
 ցին հայոց յանուն սրբոյն Գէորգեայ (որ շինեալ է թուին 1819)*, որ
 իբրեւ ի մէջն քաղաքին կայ շինեալ և երեւի յամենայն** կուէ:
 Եկեղեցին է մեծ և բաւականին գեղեցիկ, ունի և զմբէթ ի վերայ սե-
 ղանոյն, բայց տանիք եկեղեցւոյն՝ փայտաշէն և տափարակ ըստ սո-
 վորութեան տեղւոյն: Ունի եկեղեցիս բաւականին անօթս և զգեստս,
 և արտաքոյ քանի մի փոքրիկ խուցս վասն քահանայից:

Կայ և փոքրիկ ժամատուն մի, որոյ անունն է սուրբ Յօհաննէս,
 մերձ քաղաքին (յորոյ կից կամ մերձ բնակի պարոն Աստուածատուր
 36բ Աւետն)¹⁰⁹, || յորում նախքան զլինելութիւն նոր եկեղեցւոյս կատա-
 րէին զաստուածային պաշտամունս:

Են աստ յաղգէս հայոց <ի մերում ժամանակի իբր> տունս
 տասն <գտանէր>¹¹⁰: Գործ նոցա է մասնաւոր վաճառականութիւն:
 Յառաջ քան զժամանելն մեր աստ քաղումք մեռեալ էին ժանդարմ
 ցաւովն և գրեթէ երեւիլի 1832 թուոյ: Բաղումք ի մերազանց և
 պարսիացւոց գտանին աստ վասն վաճառականութեան:

Ի հնդկաց և յայլ յաշխարհաց երբեմնապէս պատահին մեծա-
 մեծ նաւք, մանաւանդ Սովսումին¹¹¹, զոր բերեն ամենայն ինչ, այ-
 սինքն լիւակ, շաքար, զալամբար¹¹², կլեկ, կերպասեղէն, կտաւեղէն
 և այլ հատորք քաղումք:

Օդ քաղաքիս ի ժամանակիս ամարան սաստիկ և անտանելի
 ջերմ է, որ և անուանի է ամենայն տեղիս, մանաւանդ յերիս և ի
 չորս ամիսս տարւոյն՝ սկսեալ յապրիլի ամսոյ մինչ ցօգոստոսի
 37ա ամիսն և երբեմն||մինչև ցսեպտեմբեր: Տօթն այնքան սաստիկ է
 և նեղէ, մինչ բարակ կտավով պատեալ զներքին մասն մարմնոց
 իւրեանց բնակիչքն հաղիւ անցուցանեն զաւուրս իւրեանց: Զգիշերն
 ննջեն ի վերայ տանեաց, ի բաց օդի և ոչ ինչ վնասէ, բայց ցօղ գի-
 շերային թռացուցեալ զանկողինս՝ նեղէ:

Եղանակ ձմեռան չէ այնքան սաստիկ և խիստ մինչև շտայ թօ-
 թափել զտեւրե*** ծառոց, այլ քաղումք մնան մշտականաչ: Ի քաղա-
 քիս ոչ գոյ ջուր քաղցր, զի թեպէտ իւրաքանչիւր տուն ունի ջրհորս,
 բայց ջուրն միանգամայն աղի, որպէս ջուր ծովու, որ առ ոչինչ լինի
 պիտանացու: Վասն որոյ բնակիչքն ունին ի տունս իւրեանց կարասս
 ջրոց և ի ժամանակի անձրեաց կալեալ ջուր լնուն և պահեն յար-
 բումն: Իսկ հասարակ քաղաքացիքն բմպեն զջուրս որ յարտաքոյ****

37բ քաղաքին, զոր ջրակիրք || բերեալ վաճառեն, որ և է պղտոր և ա-
 նախորժ, յոյր սակս ոչ ինչ ծառս բուսուցանէ, բայց միայն զարմա-

* Նախ. 1815:

** Ձեռ. ամենայն:

*** Ձեռ. տեւրե:

**** Ձեռ. արտաքոյ:

ւենիս, այլ սակաւ ինչ հեռի ի քաղաքէն փոքր ինչ լաւ է, որ միայն զմասնաւոր կանաչեղէնս բուսուցանէ: Ունի քաղաքս բազում փոքրիկ կրպակս և վաճառանոցս, որք են անշուք և ախտեղիք և ձանձրացուցանեն ըզըջողս յայնոսիկ:

Ի մերում ժամանակի իշխանութիւն քաղաքիս էր ի ձեռն պարսից և նստէր անդ թոռն արքային Պարսից՝ Թէմուր Միրզայ¹¹³ անուամբ, զոր ի յոյժ* անկարգութեան պահէր զքաղաքն ողջոյն:

Բրիտանացիք ունին աստ փոքրիկ ժողով մի, զոր նստի անդ զեսպանն իւրեանց և իւրաքանչիւր կիւրակէի առաւօտինն խաշանման դրօշակս բառնան հանդէպ բնակութեան իւրեանց: Պատահեալ 38ա մեր || սոյն պարոնին, որ է զեսպան շատ պատուական, էր բնութեամբ և վարութեամբ՝ հանդարտ և յոյժ պատիւ հաւ նուիրակին սրբոյ էջմիածնայ և երկիցս այցելու եղև մեզ յեկեղեցւոջն մերում**, որոյ անունն է Բլէն¹¹⁴: Սոյն պարոնս խոստացաւ, որ մեզ իւր շնորհիւն տէրութեան պատերազմական նաւաւ առաքէ առ Բումբայի, բայց փոքր յերկարութեան ժամանակին, ներողութիւն և շնորհակալութիւն մատուցեալ, յայլ նաւաւ վաճառականի գնացաք ի Բումբայի 1833 յամի տեառն և մարտի 18:

* * *

Հստ առաքելական բանին զյիստոյսն մոռացեալ, յառաջադէմսն*** [ն]կրտիմք:

* * *

38բ || Կացեալ մեր զամիսս ինչ ի Բուշեռ վասն յաջողակի նաւուց, ելաք անախ յամի Տեառն 1833 ի 18 մարտի ամսոյ Դիսկովրի նաւաւն գնալ ի Բումբայի քաղաքն Հնդկաց: Ուղեկիցք էին մեզ ի նավին Տէր Կարապետ Գրիգորեանն Զուղայեցի և այլք բազումք: Ի նավի անդ բազում նեղութիւնս կրեցաք ի ծովային հիւանդութենէ, մինչև բազմիցս գնէաք անյոյս, որոյ պատճառն էր սրբնթաց գնացութիւն նաւին, մանաւանդ առաւել յերերմանէն, մինչև բազում աւուրս շուտել կատարելապէս զկերակուր և ոչ զհաց: Ուր յետ հնգետասան աւուրց զիպեալ յաջողակի հողմոց քաղցր նավարկութեամբ ժամանեցաք ի տեղի ինչ մերձ Բումբայոյ, զոր ի մերում ժամանակի հաստատեալ էին իւր կարանտին վասն մահտարածամին, զոր պատահեալ էր ի Բուշեռ, որոյ անունն էր Բուշերս այլէնդ: Հրամանաւ իշխանապետին անդղիացւոց արգելիւ էալ կացաք անդ զաւուրս հնգետասանս****: Բազում նեղութիւնս և սղէս-սղէս զզուանս կրեցաք մեր աստ յայսմ՝ յարգելանոցի, քանզի յոյժ խստութեամբ պահէին զմեզ առ երկիւղի տարափոխութեան: Ամենայն աւուր***** ի մտանել արեղական կար-

* Ձեռ. չիք է:
 ** Ձեռ. մեր:
 *** Ձեռ. զառաջադէմսն:
 **** Ձեռ. հնգետասան:
 ***** Ձեռ. ամենայն յաւուր:

զեալ պահապանքն յարքունոյ, փակէին զդրունս բնակութեան ի վերայ մեր և ի ծագելն արեգական՝ բանային:

Շինուածքն յորում բնակեալ էաք, էր ի կղզուոջս միում*, զոր լի էր մեծամեծ մկամ[բ]ք և պէսպէս թունաւոր սողնօք, որք անհնարինս նեղէին զմեզ, մինչև շտալ զգիշերն ողջոյն հանգստութիւն քնոյ: Մանաւանդ և մանաւանդ ի ձեռն սաստիկ կէսօրեան եղանակի** տօթոյն վշտացաք ոչ սակաւ: Այսպէս անցուցեալ զաւուրս հնգետասանս***, յետ որոյ հայկազունք Բումբայոյ առաքեցին վասն մեր նաւակ մի**** հանդերձ երկու մերազնեաց անձամբք առ ի յա-

39ր ծել զմեզ ի քաղաքն: Մտեալ մեր || ի նաւակ զկնի ժամուց ինչ ժամանեցաք ի Բումբայի 1833, ապրիլի 21, և ելեալ եկեղեցի հայոց տեսաք ժողովեալ անդանօր հայկազանց՝ [յ]ընդունելութիւն սրբազործ միւռոնին, զոր երգօք հոգևորականօք տարաք ի մէջ եկեղեցւոյն և եղեալ ի վերայ սրբոյ սեղանոյն և եպիսկոպոսին տուեալ զողջոյնն սովորականն՝ ելին ամենեքեան յւրաքանչիւր տեղիս իւրեանց:

Ըստ փոքրու ծանոթութեանս պարտ է ինձ տալ զստորագրութիւնս
Բումբայոյ, որ է կղզի փոքրիկ, յորոյ վերայ է շինեալ քաղաք, որ
պատեալ է կրկին քարաշէն պարսպօք և կրկին խրամօք ընդ ձևոյ
կրոպացւոց բերդից, յոյժ ամուր և գեղեցիկ և զինու վառեալ թնդա-
նօթօք շուրջանակի ընդ պարիսպն ողջոյն: Գոն ի նմա բազում երեւելի
40ա և գեղեցիկ շինուածք և յոլով հարուստ կրպակս և խանութս || վա-
ճառականաց: Բնակիչքն են կրակապաշտք, պարսիկք և յայլոց****
ազգաց ասիացւոց և բրիտանացւոց, մանաւանդ ի մահմետականաց:
Գտանին և յազգէս հայոց իբրև տունս հինգ կամ վեց (որք յառաջ
քան զտասնհինգ ամն բազումք էին), որոց մասն՝ ատենագալիքք և
կամ գրագիրք տէրութեան: Ունին և փոքրիկ և գեղեցիկ եկեղեցի մի
յանուն սրբոց Առաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի, և զքահանայ մի վի-
ճակաւոր, որում տէրութիւնն անգղիացւոց հատուցանէ ամսական
վաթսուն ուրիս¹⁵: Սոյնպէս և հատուցանէ Սուրաթու¹⁶ վիճակի
քահանային, ուր բնաւին պակասեալ են մերազինք, բացի քանի մի
տուն յերկրականաց: Կից եկեղեցւոյն հայոց է եկեղեցին լատինաց-
ւոց: Արտաքոյ քաղաքին կայ դաշտ մի կանաչ, որ է հեմելիք քաղա-
40բ քացւոց, ուր յերեկոյեան պահու, կառօք հի||ծելովք ճիւղ ատեալ
շրջին: Ճեմելիքն հետիոտաց բաժանեալ է վանդակաւ ի շաղէ կա-
ռաց և հեծելոց: Ունի քաղաքս և տեղի նաւաշինութեան զոր Գօտի
կոչեն, որ շինեալ է յեզր ծովուն՝ փորեալ ի գետնոց, որմունք և հա-
տակքն՝ քարաշէնք, ի տեղիս տեղիս շարք քարանցն ամրացուցեալ
են կապարաւ, յորում շինեն բազում մեծամեծ և գեղեցիկ նաւս, որք
անուանի են յամենայն տեղիս: Ի տեղւոջ նաւաշինութեան***** ունի
ջրահան գործի մի, որ զջուրն հանէ ի ձեռն հրազործ և ծխաշարժ

զործեաց, որք են ճարտարագործ և գեղեցկաշէնք յոյժ, եւ լընթացս* քանի ժամուց դատարկէ զմեծակոյտ ջուրն, որով** և նաւք մեծամեծք մտանեն աստ վասն նորոգութեան:

20ւնի բեղմնաւորութիւն կղզիս, սակս շունելոյն հող բարի, որ
41ա միայն քանի մի տեսակս պտղոց (կամ բուսոց բուսով/ցանէ և այն իբր թէ), որք են սեփհական աշխարհին հնդկաց, զորս չգտանին յաշխարհի մերում, այսինքն է ամբ, անանաս, փափլմաս, քիւլայ, դմբուտ և այլն, զորս համեմատեալ ընդ պտղոց մերոց՝ ստորագոյն են յոյժ յամենայն մասին, բացի՝ յամբէն: Եղանակ տեղոյս միայն բաժանի անձրեային և շորային: Եղանակն անձրեային սկսանի իբրեւ ի մէջն յունիսի ամսոյ և տեւէ մինչև ցհոկտեմբեր, յորում սաստկագոյն յորոգութեամբք անձրեւէ գրեթէ զտիւ և զգիշեր, միայն զժամս ինչ ընդհատեալ, որ խոնաւութիւնս բազումս տայ երկրին և օգոյն:

Այսքանս շատ լիցի վասն Բումբայի քաղաքիս, զի թէպէտ կային բազում ինչ գրելոյ զպէս-պէս բարեկարգ քաղաքական կառաւարութեանց, կարգադրութեանց և վաճառականութեանց հաստատեալք յիմաստնագոյն կառաւարութենէ անգղիացւոց, բայց սակայն վիճակ
41բ կրօ/նից մերոց շտայր մեզ առիթս յամենայն*** տեղիս անխտիրս շրջելոյ և բնկերակցելոյ ընդ երեւելեաց առ ի քաղել ի նոցանէ զստուկագոյնս և**** զընտիրս:

Կատարեալ զսրբազան Տեառն մերոյ զգործ նուիրակութեան ի 5 օգոստոսի ամսոյ «Արշաֆիլիկս» նաւալն ելաք ի Բումբայոյ գնալ ի Կալկաթայ: Բազմագիմի նեղութիւնս կրեցաք ծովային տկարութենէ, մանաւանդ ծերունի հոգևոր ծնօղն իմ, այնքան, մինչև ցոթն աւուրս ոչ ինչ ճաշակեցաք բացի չայէն և այն ևս՝ երբնապէս: Իսկ բարեխառնութիւն նաւապետին առաւել մխիթարէր զմեզ յայսմ նեղութեան, զի էր այր բարեբարոյ և բարեխառն յոյժ, որոյ անունն էր քարտան Ուտ, ըստ անգղիացւոց: Յետ քսան և ութն աւուրց***** քաղցր նավարկութեամբ ժամանեցաք ի բերան Գանգէս գետոյն:

42ա Ի մերձենալն նաւուց առ գետս, զան/ի նաւն առաջնորդք նաւուց (զոր սիլոտք կոչեն անգղիացիք) առ ի յածել զնաւն ի քաղաքն, անցուցանելով ընդ պտոյտս գետոյն և ընդ աւաղակոյտ խաղաղսն նորա, որք յոյժ բազում կան ի նմա, զորմէ շեն գիտակ նաւապետք նաւուցն, քանզի սլարտ է գիտել զժամանակ մակ[ը]նթացութեան և տեղափոխութեան ջուրց գետոյն առ ի լիութեան ջրոյն տանել զնաւն¹⁷:

Ի մտանելն ի գետս ընդ յառաջ ելանեն քաղում բնական գեղեցկութիւնք բնակութեան:

Երկուստեք գետոյն գոն ծառք բազումք և անդաստանք մեծամեծս և կանաչադուարճս և դալարագեղս որի[զ]ոց և***** այլոց ընդե-

* Ձեռ. ընթացս:

** Ձեռ. որովք:

*** Ձեռ. ամենայն:

**** Ձեռ. ստուկագոյնս:

***** Ձեռ. ութն աւուր:

***** Ձեռ. այսինքն՝ բրնձի:

42բ ղինաց, արածեն յեղերս գետոյն բաղմահոյլ տեսակս արջառոց և շրջին արբ երկրագործք, որք յիրաւիս ցնծութիւնս բաղումս ընծայեն տեսողաց, մանաւանդ նոցա, որք* յանդնդային ուկիկանոս ծովէ աղատեալք այսր ժամանեն:

Գետս այս լայն է, ընդ որ բաղում մեծամեծ նաւք անցանեն և մտանեն ի քաղաք: Ի ժամանակս հարաւային հողմոց, նաւք ղիւրեաւ անցանեն յընթացս երկուց կամ երից** աւուրց: Բայց ի ժամանակս հիւսիսային հողմոց յապաղին յոյժ մինչև ցաւուրս եօթն կամ ութն հասանեն ի քաղաք, գոլով հողմոց ներհակ՝ զգիշերն շկարեն նաւել երբէք: Զուր գետոյս պղտոր է միշտ, նման հեղեղային հղանակաց ջրոց գետոց մերոց աշխարհաց և աղտեղի յոյժ, քանզի կռապաշտ հնդիկք զմեռեալս իւրեանց ոչ թաղեն, այլ արկանեն ի գետս, որ կարի իմն աղտեղացուցանեն զջուրն, վասն որոյ չէ ըմպելի յօտարականաց, հնդիկք նոյնիսկ պարծանօք ըմպին, զոր և պաշտեն և յարգանս մեծ նուիրեն գետոյս՝ համարելով երկրորդ արարիչ:

43ա ||Իբրև տասն մղոնաւ հեռի ի քաղաքէն յեղր գետոյս կայ (շինուածք) մի մեծ, որ է գործարան կտաւեղինաց, շինեալ ի ճարտարագործ անգղիացւոց, որք ի ձեռն հրոյ գործեն կտաւս: Զայս գործատուն ոչ կարացաք տեսանել, քանզի գործաւարն չէր ի նմա, զնացեալ էր ի քաղաք և առանց հրամանի նորա շտան թոյլ ումեք մտանել ի նա:

Մինչ նաւ մեր կայր խարսխեալ հանդէպ գործարանիս, եկին ի քաղաքէն նաւակաւ ի մերաղնէից Կալկաթու հրաւիրելով զսրբազան արքեպիսկոպոսն ի քաղաք: Եւ էին այսորիկ Տէր Յարութիւն Եղիայն¹¹⁸ աւագերէց, տէր Յօհանէս Տէր-Աւետեանն¹¹⁹ և տէր Կարապետ Գրիգորեան¹²⁰: Գալուստ սոցա արդարև ուրախութիւնս մեծ ետ մեզ, որք մտեալ ի նաւ մեր, յետ յարգական ողջունին, հրաւիրեցին զսրբազան արքեպիսկոպոսն իջանել ի քաղաք: Եւ մտեալ մեր 43բ ||ամենեցուն ի նաւակ զգիշերն ողջոյն զնացեալ ընդ գետն ի ծագել առաւօտոյն ժամանեցաք ի նաւահանգիստ հռչակաւոր քաղաքին Կալկաթու (որ էր 1833 յամի և Զ սեպտեմբերի ամսոյ): Եւ խարսխեցաք*** զնաւակն մեր հանդէպ տեղւոյն, որ կոչի Հայոց նաւահանգիստ:

Ի հասանել լրոյ գալստեան նաւուն մերոյ ի քաղաք անդր՝ սրբակրօն տէր Յարութիւն Եղիայն՝ աւագերէց եկեղեցւոյն, ի ձեռն շրջաբերական թղթոյ ծանուցեալ էր զգալուստ մեր Հայկազնեայ ժողովրդոց ըստ հետագայ օրինակիդ:

«Առ աստուծով զօրացեալ Հայկազուն ժողովուրդս բնակեալս աստ՝ ի Կալկաթայ:

Ծանուցումն լինի հոգեկից պատուելի սիրելեացդ մերոց, զի գերապատիւ սրբազան Տէր Խաչատուր արքեպիսկոպոսն՝ նորառար 44ա նուիրակն ի սրբոյ էջմիածինի Աթոռոյն, ողջամբ ժամանեալ է աստ

* Ձեռ. որոց:

** Ձեռ. երեք:

*** Ձեռ. խարսխեալ:

ի նաւահանգիստ այսր մայրաքաղաքի հանդերձ իւր սպասահարկութիւնները: Սրբազանութիւն <նորին> իջցէ ի ցամաք այսօր յերկտեան հինգերորդ ժամուն եւ մեր հանդերձեալ եմք ըստ ազգային սովորութեան պարտ ու պատշաճ պատուով հիւրընկալել զնա յօթեանս շինուածոյ սրբոյ եկեղեցւոյն ի վերահիշեալ ժամուն առ ի յընդունիլ յարգանօք զնորուն բարձրապատիւ սրբազանութիւն:

Եւ մնամ հանդերձ յարգանօք յարգութեան Զերում աղօթարար Ն. Մ. տէր Յարութիւն Նղիայ աւագերէց:

Ի Կալկաթայ, ի 4-ն սեպտեմբերի 1833 յամի, յօթեանս քահանայիցս:

44p Ըստ վերոյ գրեալ շրջաբերական թղթոյս ժողովեալ համօրէն մերազնէից եւ բաղմութիւնք յոյժ յայլոց ազգաց յեղր գետոյն, ուր նաւակ մեր կայր հանգերձ/| եկեղեցական դասուք, հրաւիրեցին զարքեպիսկոպոսն իջանել ի ցամաք, ուր շուրջառս զգետեալ սրբազանին, ըստ եօթն քահանայից արհիական զգետիւ եւ սուրբ միւռոնն ի ձեռս աւագերիցուն, քօղարկեալ ի մէջ արծաթեայ տփոյ, երգօք հոգեորականօք ի գետնեղերէ անտի դիմեցաք յեկեղեցի հայոց, ուր եւ կային համախմբեալ հայկազանց յարանց եւ ի կանանց: Եւ եկեղեցին հրազուցեալ միանգամայն եւ եղեալ զսրբալոյս մեռոնն ի վերայ սեղանոյն՝ ցրուեցաւ ժողովուրդն իւրաքանչիւր ի տեղին իւր:

45ա Աստանօք կամ է ինձ տալ զստորագրութիւն զհռչակաւոր քաղաքէն Կալկաթու, բայց սակայն նախքան զձեռնարկելն իմ յայն պարտ է ինձ յուշ առնել, զի գոլով մեր կրօնաւոր շեղե մեզ հնար շրջել յամենայն տեղիս եւ առնուլ զծանօթութիւն լիապէս յամեն/|այնէ: Կալկաթայ քաղաք կառուցեալ է յարեւելեան կողմն Գանդէս գետոյ իբրեւ երեք հարիւր մղոնաւ հեռի ի բերանոյ գետոյն եւ է մեծ եւ բաղմամարդ յոյժ: Շինուածք քաղաքիս, որք են ի թաղին անգղիացւոց, զեղեցիկ եւ բարձրաշէն յոյժ: Բազումք ի նոցանէ եռայարկ եւ ոմանք քառայարկ եւ շինեալք ըստ ձեռց եւրոպացւոց: Կան բազում երեւելի շինուածք, յորոց մեծն եւ գլխաւորն է ապարանք քաղաքապետին, որ է մեծակառոյց եւ լայնանիստ եւ է շինուածոց կերպն խաշանման: Ունի զմբեթ մի ի վերայ մեծի սրահին եւ ի գլուխ նորա մարդակերպ արձան՝ նման հսկայ առն, զոր Բրիտանիայ կոչեն՝ յանուն կղզոյն Մեծին Բրիտանիոյ, որ յԱնգղիայ: Ունի շորս մեծամեծ դրունս, յորոց վերայ արձանք առիւծանման:

Ունին անգղիացիք բազում եկեղեցիս*, եւ այլ** ժողովարանս: Ունին բազում մեծամեծ դպրոցս եւ համարանս գիտութեանց եւ պէսպէս ազատական արհեստից:

Ի քաղաքի աստ գտանի[ն] հազարաւոր կրպակք, քաջահնար գործարանք, յորոց գլխաւորք են երկոքին այսօրիկ, առաջինն է գործարան աղօրեայ եւ երկրորդն՝ գործարան դրամահատութեանց (զառաբխանէ)¹²¹ եւ ըստ իւրեանց բարբառոյն ասեն թանք-

* Ձեռ. այստեղից հետո՝ «որոց երեւելիքն են»:

** Ձեռ. եւ դայլ:

սալ¹²²: Առաջինն է շինուած հնգյարկեան, որ ի ձեռն ծխաշարժ
 գործեաց առնու զցորեանն ի վեր խարբալէ, ի բաց ձգելով զաղ-
 տեղութիւնս որ ի նմա՝ աղայ զցորեանն, անջատէ զթեփն և զխոշորն
 ի բարակից բաժանեալ, առնէ զալիւր նրբաղաց յոյժ և ի մէջ քսան
 և չորից ժամուց ի ձեռն քսան և չորս երկանից աղայ ասեն զմի հա-
 46ա զար և երկու հարիւր Կալկաթու լտերս¹²³ ցորենոյ: || Երկրորդն է գոր-
 ծարան դրամահատութեանց, որ նոյնպէս ի ձեռն ծխաշարժ գործեաց
 հալէ զարծաթ, տափարակէ ըստ թանձրութեան հատանել զրամոցն,
 հատանէ ըստ չափու մեծութեան բոլորակս և մերձ յայլում սենեկի
 ապէ զերկոսին երեսն դրամոց (զպատկեր թագաւորին բրիտանաց-
 ւոց և զկշիռ նորին) և նոյն գործին զդրամն ի բաց արկանէ և ըս-
 տանայ զայլս:

Յեղբ գետոյն արեւմտին կողմն ունին գերդիր շինուածք, որ ասի
 մարսատուն:

Բերթ զօրացն անգղիացւոց է հարաւային կողմն Կալկաթու քա-
 ղաքին, յեղբ Գանգէս գետոյն, որ է ամրակառոյց յոյժ, ունելով
 զերիս պարիսպս և զերիս խրամս շուրջ զիւրե և բազում մեծամեծ
 թնդանօթս ի վերայ պարսպաց իւրոց: Ի սմա միայն զօրք և զօրա-
 վարք բնակին, յորում գտանին մեծամեծք շինուածք զեղեցիկ և երկ-
 46բ յարկ || և եկեղեցի մի վասն զօրաց նորակառոյց՝ ի մերում ժամա-
 նակի, 1833 յամի, որ է գեղեցկաշէն և մեծ, որոյ անունն է սուրբ
 Պետրոս: Գրունք ամրոցիս յոյժ հաստատ են և գեղեցկաձև զինու-
 վառեալ, յորոյ երկու խրամն խաղայ ջուր գետոյն Գանգէսի մշտա-
 պէս: Հանդէպ մեծ դրանն սոյն ամրոցի հաստատեալ կայ ցից մի
 մեծ և բարձր յոյժ, յորոյ վերայ բացեալ լինի միշտ նշանն արբա-
 յական վասն նաւուց:

Նաւահանգիստ քաղաքիս է նոյն իսկ գետն Գանգէս, որ անցանէ
 զառաջեաւ քաղաքին, ուր գտանին միշտ հարիւրաւոր նաւք մեծա-
 մեծք և փոքունք, որք ի բազմութենէ կայմից ի հեռուստ անտառաց
 նմանին:

Բնիկ բնակիչք տեղւոյս են կռապաշտ հնդիկք, որք են յոյժ և
 յոյժ, և մահմետականք բազումք: Կռապաշտքն ունին բազում սնոտի
 47ա արարողութիւնս || օրինաց իւրեանց, և տօնս շաստուածոց իւրեանց,
 զոր մեծաւ հրապարակաւ հանդիսիւ կատարեն, յորում աւուր փակին
 գործարանք տէրութեան վասն բացակայութեան գործավարաց, որք
 ըստ մեծի մասին են հնդիկք: Բաժանին սորա ի բազում ցեղս, շու-
 տեն զմիս բացի զոհելոց քանիցս ի տարւոջ և ոչ ըմպեն զգինի:
 Ոմանք ի ցեղից աստի զմեռեալս իւրեանց այրեն և ոմանք արկա-
 նեն ի գետն Գանգէս, փոքր ինչ այրեցեալ կամ ոչ: Յամենայն աւուր
 օծանեն զինքեանս ձեթով, և ամենայն աւուր առաւօտինն լողան ի
 գետի անդ համարելով մաքրումն ամենայն աղտեղութեանց ըստ
 հոգւոյ և ըստ մարմնոյ: Հանդերձ սոցա բացի սփածանելեաց այլ
 ծածկոյթ ոչ գոյ: Կան ևս, որք զայլ տեսակ հանդերձս զգենուն: Եւ
 են խաղաղասէրք և համեստ և, մանաւանդ, յոյժ ողորմած առ
 47բ տնանկս: || Ունին սորա մեծամեծ մեհեանս կոոց, որք են բազմա-
 թիւ և տարածեալ թէ ի գիւղս և թէ յանցս ճանապարհաց: Քրմապետք

սոցա զգենուն մոխրագոյն հանդերձս և ոմանք միայն սփածանեն: Կերակրին տրովք ժողովրդեանն: Եւ կերպ սոցա է յոյժ զազրալի և <անախորժ ի տեսանել>: Բազումք ի նոցանէ թաւալին ի մոխիրս, յոտից մինչև ցզուխ <չունին բնաւին հանդերձս կտաւոց>, այլ ոմանք միայն՝ մորթ ոչխարաց կամ վայրենի անասնոց: Եւ սոքա կոչին խստակրօն քրմապետք, որ ըստ իւրեանց լեզուին ասի քրաման¹²⁴: Կանայք հնդկաց ոչ ելանեն ի տանց, մանաւանդ կանայք մեծամեծաց, եթէ վասն հարկի պատահին ի հրապարակս կամ յանցս ճանապարհին, յոյժ պարկեշտ և համեստ ցուցանեն զինքեանս:

48ա || Կան և այժմ ի քաղաքիս յազգէս հայոց իբրև տունս վաթսուն¹²⁵: Ամենեքեան՝ սերունդք նոր Զուլայեցւոց, որք երկերիւր ամօք յառաջ բազումք ի նոցանէ [ի] հարստահարութիւնէ անիրաւ և անօրէն պարսից և ոմանք սակա տուր և առութեանց՝ թողեալ զտուն և զերկիր ծննդեան իւրեանց՝ պանդխտեալք էին աստ և յոլովք ի նոցանէ հարստացեալք <և յղիացեալք> յոյժ, յոյժ, հաստատեցին զբնակութիւն իւրեանց: Այլ սակայն այժմ չեն ի նոյն փարթամ վիճակի, քանզի տուր և առութիւն հնդկաց յափշտակեալ յերոպացւոց, մանաւանդ յանդղիացւոց, յերկրէ իւրեանց ածեն զամենայն զպէտս և զվաճառս հնդկաց, բացի սակաւուց իրաց: Վասն որոյ բազումք ի հայոց են վարձառու գրադիրք բրիտանացւոց, որովք հայթայթեն զպէտս կենաց իւրեանց: Կան և քանի մի անձինք յազգէս, որք են իբր վաճառականք:

48բ || Ազգ մեր այժմ ըստ մեծի մասին թէ արք և թէ կանայք զգենուն զհանդերձ երոպացւոց և բոլոր վարքն գրեթէ քաջապէս գիտեն զլեզու անդղիացւոց և զուսումն գրոց: Բազումք ի մերազանց են յոյժ հիրաասէր: Մերունի անձինք, մանաւանդ ի մեծատանց, յոյժ պակաս են այժմ:

Մերազինք ջանան միշտ ուսանիլ զգիրս բրիտանացւոց <և առաւել քան զհայոց, որոյ վասն ցաւեցայ ոչ սակաւ>*: Եւ

Ունին եկեղեցի¹²⁶ մի յոյժ արժանավայելուչ յանուն Նազարէթայ, շինեալ յումեմնէ Աղայ Նազարէ¹²⁷ հանգուցելոյ ի Քրիստոս 1724, զոր այժմ շքեղագոյնս զարդարեալ ի ներքուստ բազում արծաթեայ կանթիղօք և մեծամեծ ջահիւր, ոսկի և արծաթ || անոթիւք և այլ բազմատեսակ զիպակեայ հանդերձիւք: Կից արեւմտեան դրան տաճարիս շինեալ կայ և զանգակատուն մի պատուական և բարձր կաթողիկանման, շինեալ յումեմնէ բարեպաշտէ Մանուէլ Հազարմալեան¹²⁸ անուանելոյ:

Յօրէ յայնմանէ, ոչ ինչ փոխարկութիւն չէ եղեալ, բայց զկնի բազում ժամանակաց ի Քրիստոս հանգուցեալ Աղայ Խաչիկ Առաքելեան¹²⁹ զարդարեալ է վերստին զեկեղեցին ի ներքուստ և յարտաքուստ, կատարելագործութեամբ՝ հանդերձ երկյարկ շինուածովք վասն քահանայից բնակութեան: Նոյնպէս և շրջապատ եկեղեցւոյս պարիսպս հանդերձ երեք մեծամեծ դրամբք, որոց առաջին մեծ դուռն

* Հետ. այնու կարասցին ծառայել բայց և ոչ զուրկ ի հայկական ուսմանց:

է արեւմտեան կողմն, զոր կոչի Յարութեան դուռ, որոյ յարտաքուստ կողմանէ գրեալ է ոսկէնիշ գրով ի վերայ պղնձեայ տախտակի¹³⁰.

«Սուրբ Նաղարէթ մայր մեր գթած
Բացեալ ունի բազկատարած
Զսուրբ ծոց իւր՝ վասն մանկանց
Զամբել զկաթն սուրբ շնորհաց»:

49բ ||Ի մէջ զանգակատանն գոյ հաստատեալ մեծագոյն ժամացոյց մի յիշատակ աղայ խաչիկ Առաքելյանի որդի՝ աղայ Մօսէսին¹³¹, պարգեւեալ արքայէն, զոր և սա զկնի մահուան հօրն ոչ սակաւ վերանորոգութիւն է տուեալ սուրբ Նաղարէթայ եկեղեցւոյն յամենայն մասին, որպէս վկայեն բազումք:

Ի մերում ժամանակի հաճեցան ժողովք հասարակութեան ի մէջ եկեղեցւոյն ի վերայ յորմոյն հաստատել արձանագրութիւն մի վասն երախտագիտութեան Աղայ խաչիկ Առաքելեանին, գրեալ ոսկէնիշ գրով ի վերայ սեւագոյն մարմարոնի:

Նաղարէթայ եկեղեցին ունի զերիս մեծամեծ սեղանս՝ յառաջինն յանուն Յարութեան Քրիստոսի, երկրորդն՝ յանուն Առաքելոցն քրիստոսի և երրորդն՝ հայրապետաց <անուամբ>: Գտանին միշտ վիճակի քահանայք Նոր Զուղայեցոց երեք կամ երկու, զոր տրօք

50ա ժողով/վրդոց բաւականան:

Ունի եկեղեցիս և բազում սեփհական ստացուածս, այսինքն՝ բնակութիւնս, կրպակս, յորոց քաղեն ամսական եկամուտս՝ տուեալ ի վարձու: Ունի եկեղեցիս և գումարս դրամոց բաւականին, որոյ եկամտիցն եկեղեցւոյ սրբոյ սնտուկն տայ կարօտելոց ամսական ոռճիկս, որք են մերազանց և յայլասեռ քրիստոնէից ևս երբեմնապէս: Հայք ունին յատուկ հանգստարան մի պարսպապատ չեղր քաղաքին, որ ունի և յատուկ պահապանս:

50բ Յաղագս բարւոք տնտեսութեանց ընդհանուր ժողովուրդն ի ձեռն հաստատ ժողովոյ՝ ընտրեալ է յերեւելաց և ի հարքստաց աղգիս զհինգ արս որք կոչին կառավարիչք եկեղեցւոյն և փոփոխին ամի ըստ ամի յաջորդութեամբ, այսինքն առաջինն, երկրորդն, երրորդն, և այսպէս մինչև ցհինգերորդն: Առաջինն կոչի եկեղեցապան <այսինքն՝ մութալէլի>: Ի լրանալ || ամաց պաշտաման առաջնոյն, երկրորդն յաջորդէ սմա և առաջինն հրաժարեալ զայլ որ նոր ըտրեն ի տեղի նորա և զայս օրինակ մին միւսոյն յաջորդելով: Եւ այս ընտրութիւն լինի ի հանրական Ազգային ժողովի, ի գաւիթս եկեղեցւոյն¹³²:

Ունին հայք և ուսումնարան մի, զոր Մարդասիրական ճեմարան¹³³ կոչեն, քանզի հաստատեալ է այն ի մարդասիրական տրոց, աղգասէր և հայրենասէր հայոց յամի տեառն 1821: Եւ բազումք ի հարուստ մերազնէից, թէ՛ կտակաւ և թէ՛ առ կենդանութեամբ իւրեանց պարգեւեալ են դրամս վասն հաստատութեան ուսումնարանիս, որոց եկամտօքն առնեն զծախս և պահեն զերկու գլխաւոր վարժապետս հայկական և անգղիական լեզուաց, որք ուսուցանեն

զայս երկուս լեզուս միայն: Առնուն նաև ձրիապէս զմանկունս չքա-
 51աւորաց սահմանեալ իմն || թուաւ Ի մերում ժամանակի տեսաք քննութիւն մանկանցն ճեմարանիս, որք լինէին վաթսուն, աւելի կամ պակաս հայադին մանկունք և քանի մի հատ [ի] հնդկաց: Անուն ուսուցչին հայոց էր Յովհաննէս Աւտալեան¹³⁴, որ էր այր բարեմիտ և զգօն: Ունի ուսումնարանս կառավարիչը նման կանոնաց կառավարչաց եկեղեցւոյն, զոր վերագոյն նշանակեցաք եւ գրատուն մի պայծառ¹³⁵, յորում գտանին երեւելի յոլով մատենանք հին և գրչեայ, նոյնպէս՝ և այլ լեզուաց:

Ի սոյն ուսումնարանիս գոյ և մասնաւոր տպարան մի հայերէն, զոր արդեամբք վարժարանին գործ դնեն զամենայն պիտոյս և կամ ծախս վասն տպելոյ զգիրս:

Ունին հայք և աղքատանոց մի թողեալ կտակաւ յումեմնէ հայկազնոյ, ուր ախբատք ի մերազանց և երբեմն յայլ քրիստոնէից բնակին ձրիապէս, որոյ դռան ճակատագիրն է ոսկէնիշ գրով:

«Սոյն անկեղանոց Հայկազեան սեռի
 Բազմայարկ բնակս ի յարդեանց շինի,
 Անուն զուգակցին ում ազիղ ձայնի,
 51բ || Որոց յիշատակն այս բնական դնի
 Նախանձաւոր լիալ գործոց պանծալի,
 Երջանիկ նախնեացն հիւրասէր կարգի
 Ի թիւն փրկչին 1826-ի»:

Հայադինք մեր ունին գեղեցիկ բազանի մի մերձ եկեղեցւոյն և կարգաւորաբար սահմանադրեալ են յիւրաքանչիւր ուրբաթի աւուր մաքրիլ անդ <հոգևորականաց>:

Վաճառականութիւն բաղաբիս համեմատեալ անցեալ ամաց և ժամանակաց նուազեալ է ընդ շահու բեղմնաւորութեան ի սփռել երոսպացոց զբաղմատեսակ և զազգի ազգի վաճառս իւրեանց, այլ՝ տակաւին ունի յոլով տուր և առութիւնս, զողցես ընդ ամենայն կողմն աշխարհիս, յորոց նաւք մեծամեծք տանին զանհամար տեսակս ամենատեսակ իրաց ի վաճառ ամն ողջոյն, մանաւանդ յամսեանն նովէմբերի, դեկտեմբերի և յունվարի յորս նաւք իբրև զերամս ջանասէր մեղուաց երթեկին <անզանոր, տան զբեռինս իւրեանց և
 52ա առնուն զփոխարէն, զոր առատութիւն զերկրին || տայ>:

Ունի քաղաքս և զամենատեսակ վայելչութիւնս կենցաղոյս ամենայն գործ և հնարք իմաստնագոյն ազգացն Եւրոպիոյ, զորոց չէ ինձ հնար մարմնաբար ճառել, փոքր ի շատէ գրեալս բաւ լիցի ընթերցողացդ*:

Յետ աւարտելոյ սրբազան տեառն իմոյ <զամենայն> գործս նուիրակութեան, հաճեցաւ ձեռնադրել զանարժանաւորութիւն մեր ի կարգ քահանայութեան, զոր եղև ի Կալկաթայ 1834 յամի տեառն և ի 17 յունվարի:

* Այս ամբողջ պարբերությունը հետագայում խաչանիշով հանված է:

Զկնի քառասնիցս ի 12 փետրուարի ուղևորեցաք զնալ ի Դա-
բայ¹³⁶: Եւ <Սնդրբանդ¹³⁷ գետովն> վարեալ զնաւակ ելաք ի ճա-
նապարհ ընդ գետն Գանգէս <ընդ հիւսիս>, մզոն ինչ հեռացեալ ի
քաղաքէն Կալկաթու խարսխեալ զնաւակն՝ սպասեցաք մակնթա-
ցութեան ջուրցն: Կայր մերձ ամրոցին Կալկաթու գեղեցկաձև և բազ-
մահնար երկաթագործ կամուրջ մի ի վերայ գետոյն, ընդ որ էր ճա-
նա||պարհ մեր: Մինչ զնացաք աստի իբրև երկօրեայ ճանապարհս,
52բ երկու* կողմն յեզր գետոյն կային բազմաթիւ բնակութիւնս երկրա-
կանաց շինեալ ոստովք ծառոց: Գողցես այսպէս մինչև ի Դաբայ,
բայց յետ շորից աւուրց ժամանեցաք ի գետն Սնդրբանդ կոչեցեալ:
Ճանապարհին կային երեք կամուրջք մեծ և փոքր, նման առաջնոյն՝
երկաթագործ և շղթայակապ, ընդ որ անցեալ հասաք մինչև ցտասն
և չորս աւուրս ի գիւղաքաղաքն Բրիսալ, որ էր յոյժ պատուական և
դրութեամբն՝ բարեձև, զոր անդղիացիք ի նորումս օր աւուր գեղեց-
կացուցանեն պէսպէս շինուածովք, որ է յեզր գետոյս: Կացեալ մեր
անդ զժամս երկուս վասն պէսէս հարկաւորութեանց ուղևորեցաք
առ Դաբայ քաղաքն:

Գտանէին** յանցս ճանապարհին բազմատեսակ ազգս գեղեց-
53ա կազոյն թռչնոց||, նոյնպէս և յոլով տեսակս ծաղկանց, որք իբրև
զծառս անտառաց բարձրացեալ էին: Գտանէին*** և պէս-պէս շի-
նուածս գեղեցկաձև մեհենաց, գողցես և յոլով անդաստանս բրնձի,
որիզոյ և այլ պէս-պէս ընդեղինաց: Յայսմիկ ճանապարհի գտանի
ամենայն պիտոյք մարդկանց, բացի հացէ և այն եւս գտանի թէպէտ
ուրեր-ուրեր, բայց յոյժ սակաւ:

Յայսմ ճանապարհորդութեան յոյժ զգուշանալի է վասն ջրոյ,
զի ջուր գետոյս է աղէհամ ունելով հաղորդակցութիւն ընդ ծովուն:
Եւ յետ տասն և ութն աւուրց ժամանեցաք ի Դաբայ քաղաքն ի 20
մարտի: Լուեալ մերազնէից տեղոյն՝ եկին առ մեզ հանդերձ քահա-
նայիւն, նոյնպէս և Պօղոս եպիսկոպոսն¹³⁸ սրբոյ էջմիածնայ յետ
ողջունի ընդ մեզ ուղեկցեալ՝ հասաք յեկեղեցին հաշոց, ուր երգօք
շարականաց և հնչմամբ զանգակաց եղեալ սուրբ մեռոնն ի վերայ
սեղանոյն՝ կացաք անդ:

53բ || Ասացից փոքր ի շատէ զքաղաքէն: Դաբայ քաղաք շինեալ է
յարեւելեան կողմն Գանգէս գետոյն, որոյ ջուրն մաքուր է աստ
փոքր ինչ, քան զմիւս տեղեացն, զոր ի կիր առնուն բնակիչքն հա-
մայն: Զունի պարիսպս, թէև յառաջ եղեալ է, բայց ի տիրել[ն] բրի-
տանացւոց զայս քաղաք՝ միանգամայն անհետ են արարեալ զպա-
րիսպս, որպէս և ի տեղիս տեղիս յերեին մեծամեծ դրունս մերձ
շինուածոցն և անդ, զոր հասարակօրէն Գօք կոչեն, որ է հրապարակ
մեծ, վասն տուր և առութեան, որոյ մէջտեղին կայր մեծագոյն
թնդանօթ մի ի վաղուց ժամանակաց մնացեալ:

* Հետ. երկուստեք:

** Հետ. գտանէր:

*** Հետ. գտանէր:

Գտանի ի քաղաքին բազում երևելի շինուածք թէ՛ (յ)անդղիացւոց և թէ՛ ի հայոց, թէ՛ ի մահմետականաց, նոյնպէս և յայլոց ազգաց:

54ա Կան և բազում մզկիթս մահմետականաց՝ շէնք և աւերակք: Քաղաքս լեալ է ի նախնումն առ թաղաւորոքն մղուաց՝ || արքայանիստ և մայրաքաղաք դաւառին Բանդալու: Մարդաշատ է յոյժ և ունի բնակիչս բազմութիւն յոյժ մահմետականաց և կռասպաշտից, և յոլովք ի նոցունց՝ յոյժ հարուստք և տէր ընդարձակագոյն կալուածոց, յորոց քաղեն յոլովագոյն եկամուտս և հասս ամի-ամի:

Անդղիացիք ունին աստ փոքրիկ եկեղեցի մի հանդերձ զանգաւատամբ միով, յորոյ վերայ կայր հաստատեալ մեծագոյն ժամացոյց մի: Գտանին աստ և զօրք անդղիացւոց, բայց ոչ յոլով, նոյնպէս և քաղաքական օրինաց դատարան մի ևն:

Գտանի ի քաղաքի աստ վեշտասան տունս նաև յազդէ յունաց: Ունին և եկեղեցի մի, որ է ընտիր շինուածք, յորում կայր պատկեր մի Մարիամայ Մազդաղենացւոյ՝ նկարեալ ի վերայ կարծր ապակոյ քաշահնար արհեստիւք:

54բ Կան և յազդէս մերմէ այժմ իբրև (դ)տունս հնդկաստան, ուր (իմա՝ ի Դաքայ) յառաջն լեալ են բազում և բազմահարուստք յոյժ, ունելով կալուածս մեծամեծս: Այլ այժմիկ անյաշողութիւնք սերնդոց նոցին գողցես բոլորովին անդիտակցեալ և ||* այժմ կան թափուր գլխովին և անշքացեալ և բազումք հազիւ դտանեն զմասնաւոր պիտոյս հանդերձի և կերակրոց: Տեսեալ իմ զհոյակապ տունս յառաջնոց բազումք աւերակ և բազումք ի ձեռս այլազանց՝ ցաւեցայ ոչ սակաւ:

Ունին հայք եկեղեցի մի յանուն սրբոյ Յարութեան, որոյ շինութեան թիւն է 1781, որ ունի և զանգակատուն մի և բազում անօթս ոսկոյ և արծաթոյ և պէսպէս զարդս և զգեստս բազումս, ընծայեալք ի բարեպաշտ նախնեաց: Շուրջ զեկեղեցեալս կա ծառատունկ, յորում գոն զանազան տեսակս ծառոց և ծաղկանց, զորս խնամարկէ վիճակի քահանայն:

Արտաքոյ քաղաքիս կայ և դաշտս մեծ վասն ճեմելոյ բնակչաց, ուր յերկոյցեան պահու, ելանեն եւրովացիք և այլք ի ճէմ:

55ա Զկնի վեց ամսոց, իբր թէ աւարտեալ || զգործ նուիրակութեան, փոքր նաւաւ ուղևորեցար ի Կալկաթայ, և ընդ անցանելն մեր՝ իջեանեցար յետ քսան աւուրց ի Զիշրայ¹³⁹ անուանեալ տեղին, որ է գիւղաքաղաք փոքրագոյն, իբրև հինգ կամ վեց ժամուց ճանապարհ հեռի ի Կալկաթայ^{**}, որ շինեալ է ի կողմն հիւսիսոյ առ գետովն Գանգէսի: Կացար մեք աստ դտասն և հինգ աւուրս:

Գիւղաքաղաքս Զիշրայ յառաջագոյնն էր ընդ իշխանութեամբն հոլանդացւոց և այժմ է ընդ անդղիացիս, ուր միայն բնակին զօրք վասն պատուական օդոցն, վասն որոյ կան և քանի մի մեծամեծ շինուածս, որք են բնակարանք զօրաց և զօրապետաց և եկեղեցին

* Հետ. աւերեալ:

** Հետ. Կալկաթոյ:

անգղիացւոյ, որ է յեզր գետոյն հանդերձ զանգակատամբ (յորոյ վերայ և հաստատեալ զոյ ժամացոյց մի): Զունի ամբոցս կամ բերդս, 55բ տունք || հասարակ բնակչացն են ցածունք և փոքրիկ[ք] և տեղին յոյժ սակաւամարդ, քանզի ոչ զոյ տուր և առութիւնս ինչ այժմ, որպէս յառաջն լեալ է:

Յառաջնումն բաղում տունք եղեալ են յազգէս, որ և շինեալ են պատուական եկեղեցի մի յանուն Սրբոյն* Յովհաննէսայ, որոյ շինութեան թիւն գրեալ կայ [յ]արեւմտեան դրան վերին կողմն ոսկէզրով, որ է 1695: Նոյնպէս և պատուականագոյն և բարձրաշէն զանգակատուն մի, զոր ի նորումս է շինեալ, որոյ շինութեան արձանագիրն գրեալ կայ ոսկէզրով ի վերայ սև մարմարոնի այսպէս. «Զայս նորաձև զանգակատուն, որոյ առաջին քարն հիմնադրութեան եղաւ ձեռամբ պատուելի պարոն Դանիէլ Անդօնի Ուրէմբէդ կառավարչին տեղոյս ի հինգերորդումն մարտի, յամի || տեառն 1822. 56ա կանգնեաց բարեպաշտուհի տիկին Սոփիայ Սիմէօն Փանոս Բաղրամեանն¹⁴⁰, առ ի բարեյիշատակ յանգուցեալ առն իւրոյ Պարօն Սիմէօն Փանոս Բաղրամեանին»: Ի սմին եկեղեցւոյ տեսաք ի վերայ որմոյն կախեալ կայր գրութիւն կանոնական կարգադրութեան:

Մերազինք տեղոյս են երկու տուն: Ունին և վիճակի քահանայ մի, որոյ բաւականութիւն տարեկան հատուցանէ Կալկաթու եկեղեցւանն: Եւ է եկեղեցիս ընդ իշխանութեամբ Կալկաթու հայոց եկեղեցւոյն: Ի 18 հոկտեմբերի ուղեորեցաք աստի առ Կալկաթայ:

Աւարտելով մեր զամենայն գործս նուիրակութեան ի Կալկաթայ յամի տեառն 1834 և ի 12 դեկտեմբերի Կոոնուէլ նաւան ուղեորեցաք առ Մադրաս քաղաքն, զոր յօժանդակութեամբ խնամոցն վերին մինչև ցտասն և վեց աւուրս հաղիւ ժաման գտաք ի յէն դեկտեմբերի, բայց կարի նեղութեամբ ի պէսպէս յալէկոծութեանց և ի ծովային տկարութեանց: || Մինչ խարսխեալ կայր նաւն ի նաւահանգստի, լուեալ մերազինք զգալուստ մեր օրական գրութենէ բրիտանացւոյ, առաքեցան ի մերազանց հրաւիրակք, որք են պարոնայք Գրիգոր Մանուկ Աստուածատրեան և Յօհաննէս Յարութիւն Թաղէտեան հանդերձ երկու նաւակաւ: Զինի ջերմեռանդական ողջունի, յետ կէս ժամուց իջեալ մեր ընդ հրաւիրակացն ի նաւակէն հանդերձ կարասիք և ըսպասահարկօք մերովք** հասեալ մեր յեզր ծովուն՝ գումարեալ տեսաք զբանի մի անձինս պատուաւորս ի մերազանց առ ի յընդունելութիւն սրբազան նուիրակին ի կառս իւրեանց հանդերձ վիճակաւոր տէր Ստեփաննոս տէր Յարութիւն քահանային: Մտեալ մեր ի կառս ուղեորեցաք յեկեղեցին հայոց, ուր ժողովեալ էին ի սրահ եկեղեցւոյն համայն մերազինք, զոր երգօք շարականաց և հնչմամբ զանգակաց մտեալ յեկեղեցին և եղեալ զսրբալոյս սուրբ միւռոնն ի վերայ սեղանոյն հանդերձ ատենախօսութեամբ ի վերայ սուրբ ողջունի, ապա բաժանեցաք իւրաքանչիւրս ի բնակութիւնս մեր...

* Ձեռ. սուրբ:

** Ձեռ. մեր:

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Ք Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. Հովհաննես կաթողիկոս Կարբեցին գահակալել է 1831—1842 թթ.:
2. Խաչատուր արքեպիսկոպոս — էջմիածնի միաբան, Հովհաննես Կարբեցու կողմից ուղարկվել է Հնդկաստան որպես նվիրակ (1832—1834 թթ.): Մեզ են հասել ինչպես նրա անձի, այնպես էլ նվիրակության վերաբերյալ մի շարք հետաքրքիր փաստաթղթեր, որոնք պահվում են Մաշտոցյան մատենադարանի արխիվում:
3. Աղբաշ գյուղ — այժմ Քաղցրաշեն, գյուղ ՀՍՍՀ Արտաշատի շրջանում:
4. Դավալու — այժմ Արարատ, ՀՍՍՀ Վեդու շրջանում:
5. Իսլա — Յուսլա, գյուղ ՀՍՍՀ Արտաշատի շրջանում:
6. Աղալար Խան Թիֆլիզեցի — Աղալար Խան Ննիկոլոպով. Թավրիզի հայկական համայնքի աշքի բնկնող գեմքերից, խոշոր կալվածատեր:
7. Յովհաննես արքեպ. Բայազետցի — 1832 թ. նոյեմբերի 12-ից 1836 թ. նոյեմբերի 7-ը՝ մինչև իր մահը, եղել է Նոր-Ջուղայի հոգևոր առաջնորդ:
8. Աբրահամ Միրզա — Ցարական կառավարության արտաքին դործերի նախարարության աշխատակից, 1832 թ. Թեհրան գնացող ռուսական դեսպանության մասնակից:
9. Սեյդարատ — փոքրիկ գյուղ Թավրիզ — Միանե ճանապարհի վրա:
10. Մանգիլ — պարսկ. منزل — կայան, օթևան, այն վայրերը, ուր կարավանները դադար էին առնում:
11. Ղարասու — Քալհերուդի (Աշիշայի) հարավ իջնող վտակներից մեկը:
12. Թիքմատաշ — Թիքմե-թաշ կամ Թիքմե-դաշ, գյուղ Թավրիզ — Միանե ճանապարհի վրա:
13. Թուրքմանշայ — կրճատ նաև՝ Թուրքմեն, որտեղ ստորագրվեց ռուսական 1828 թ. հաշտության պայմանագիրը:
14. Գիւղաշահար — Գյուղաքաղաք (կազմված է հայկական գյուղ և պարսկական շահր شهر — քաղաք բառերից):
15. Ղափլանթու — Ղաֆլանքուհ, այդպես է կոչվում Միանե Զենջանից բաժանող լեռնային շրջանը:
16. Արմանխանա — Արմախանա, Զենջանից հյուսիս փոքրիկ գյուղ:
17. Ղարբիզակ — պարսկերեն خربز Խարբոզ — սեխ:
18. Զանգեան, Զանկեան — Զենջան, Պարսկաստանի հին քաղաքներից մեկը, առևտրական և արհեստագործական խոշոր կենտրոն:
19. Ուզեդիրը նկատի ունի Բաղ և Դաշքուլաղ իջևանները:
20. Սուլթանիայ — Իլխանական պետության մայրաքաղաքը, որը կառուցել էր իլխան Արղունը 14-րդ դարի սկզբներին: Այստեղով էին անցնում Արևելքի առևտրական գլխավոր ուղիները. ներկայումս՝ ավերակ:
21. Պալատը կառուցել է Ֆաթհալի շահը, նպատակ ունենալով այստեղ վերաստեղծել նոր քաղաք:
22. Սիդրան — իմա՝ Խորամարդ, դավառային քաղաք, համանուն շահրստանի վարչական կենտրոնը, Շահնեվար շահրստանում:
23. Խոռոմդարա — Խորրամդարա, Սուլթանիայից հարավ:
24. Սիադրոն — Սիադդեղան (այժմ Սիադեհան) Խորրամ-դարայից դեպի Ղազվին գնում էին երկու ճանապարհ, մեկը՝ Քերադքոյեի, մյուսը՝ Սիադդեղանի վրայով: Կարբեցին և նրա ուղեւորները բնորոշ են երկրորդ ուղին, որն ավելի կարճ էր:
25. Ղազբէն — Սեֆյան Իրանի երկրորդ մայրաքաղաքը (Թավրիզից հետո), այժմ՝ համանուն Շահրստանի վարչա-տնտեսական կենտրոնը:
26. Այստեղ խոսքը Հարուն Ալ-Ռաշիդի կողմից 786 թ. կառուցված մզկիթի մասին է:
27. Օվամբար — պարսկերեն — آب انبار ար-անբար — ջրամբար:

28. Հիւսէին խան—Հյուսէյն-ղուլի խան Սարգար, Երևանի վերջին խանը: Եղբոր՝ Հասան խանի հետ կառավարել է Երևանը: Ավելի հայտնի է Հյուսէին խան Սարգար անունով (1807—1827):
29. Տաստիս — պարսկերէն **تاسطیس** փեսթիս—պիստակ:
30. Կարավանային հաջորդ կայանը Ղազվինից հետո Սեֆեր Հաշին էր, սակայն այդ կայանը այնքան անհարմար էր, որ ուղևորները զերադասում էին մնալ Ղշլաղ փոքրիկ ավանում, չհասած Սեֆեր Հաշի:
31. Սօնկրապատ — Սունգարաբադ, իջևանային խոշոր կայան Ղազվինից հարավ:
32. Սուլէյմանի կամ Սուլեյմանիե—կարավանային կայան Թեհրանից հյուսիս-արևմուտք:
33. Մանուշար խան Տփիսիսեցի—Թեհրանի 19-րդ դ. հայ համայնքի աչքի ընկնող դեմքերից մեկը:
34. Հավանաբար Կարբեցին հաղորդում է թվական սխալ տվյալ: Մի շարք այլ աղբյուրների վկայությամբ 1830-ական թվականներին Թեհրանի հայ համայնքը ուներ ոչ պակաս քան 75 ընտանիք:
35. Ապակեա վանդակագործ — Հեղինակը նկատի ունի այն արհեստավոր ապակեգործներին, որոնք րազմագույն, կտրատված փոքրիկ ապակիներով զարդարում են շինություն լուսամուտները, պատշգամբները և այլ վայրեր:
36. Զամբօն — պարսկերէն **جامبر** — ապակեգործ:
37. Մինաս Տփիսիսեցի — Մանուշար խանի կրտսեր եղբայրը, խոշոր վաճառական:
38. Խոսքը ասորիների մասին է:
39. Քնարակերտ—Քնարագերդ, գյուղ Թեհրանից հարավ Քերեշ գետի վրա:
40. Հովուդ Սուլթան — Հովդ-ե Սուլթան, կարավանային խոշոր կայան, Ղումից հյուսիս-արևմուտք, Կայքրա և Քայ գյուղերի միջև:
41. Ռատար—պարսկերէն **رادار** — ռահդար—ճանապարհների ապահովությանը հսկող պաշտոնյա, որ անցնող քարավաններից հատուկ տուրք՝ «ռահդարի» էր գանձում:
42. Քարվանսարադար—պետք է լինի քարվանսարադար **کاروان سرادار** — քարվանսարայի տեր:
43. Ղրան— **قران**. Կարբեցու Պարսկաստան այցելած ժամանակ արծաթ դրամի հիմնական միավորը, որը հավասար էր իր ժամանակի ռուսական 30 կոպեկին:
44. Փօլիդալլաք — Կարավանային կայան Բայ և Քամրադ գյուղերի միջև, Ղարաշայ և Ռուդի-Անուրբար գետերի խառնման վայրում:
45. Այստեղ խօսքը հայտնի Արքայական կոչվող ճանապարհի մասին է:
46. Կառուցվել է Նոր Զուղայի Մեծ Մեյդան կոչվող թաղում, ինը տարում, ավարտվել է 1654 թվականին:
47. Շուշան — Սպահանը հայկական սկզբնաղբյուրներում երբեմն կոչվում է նաև Շոշ: Այստեղից էլ Շուշան կամ Շուշան:
48. Շահի մեյդան—պարսկերէն **شاه میدان** — Մեյդան-ե շահ—շահի հրապարակ:
49. Չարբադ—պարսկերէն **چهارباغ** — Չհար-Բադ—չորս այգի: Խոսքը Շահի մեյդանից դուրս եկող հռչակավոր երկշար գրոսայգու մասին է:
50. Հեշտ-բըհեշտ—պարսկերէն **هشت بهشت** — հաշտ-բեհեշտ—ույթ դրախտ:
51. Կարբեցին այստեղ խոսում է Շահ Աբաս Ա-ի խրախճանքների պալատի մասին:
52. Զանդարուտ—Չայանդերուդ—Սպահանի միջով հոսող գետը, իր ոռոգման ցանցով կարևոր դեր է խաղում քաղաքի և շրջակայքի ընդարձակ տարածությունների ոռոգման գործում:
53. Շահ Աբաս (1557—1628)—Սեֆյան դինաստիայի շահերից, խոշոր ռազմական և քաղաքական գործիչ, դահակալել է 1587—1628 թթ.:
54. Խոսքը պարսկա-աֆղանական երկարամյա պատերազմների մասին է:
55. Դրանք էին՝ Երևան, Թավրիզեցվոց, Չարսու, Քոշեր, Հակոբջանենց, Մեծ մեյդան և Փոքր մեյդան թաղերը:
56. Մալաթ — պարսկ. **محلان** — մահալաթ—թաղեր:
57. Կարբեցու Նոր Զուղա այցելելուց առաջ Նոր Զուղայի հայկական թաղերն ունեին հետևյալ

- պատկերը. Երևան թաղը 35 տուն, Թավրիզեցոց թաղը կամ Մահլաթ 30 տուն, Չարսու թաղը 59 տուն, Քոչեր թաղը 36 տուն, Հակոբջանենց թաղը 44 տուն, Մեծ Մեյդան թաղը 58 տուն, Փոքր Մեյդան թաղը 26 տուն:
58. Հնդկահայ քաղաքական խոշոր գործիչ և վաճառական:
59. Ս. Ստեփաննոս — կառուցվել է 1662 կամ 1665 թ.:
60. Ս. Աստուածածին — կառուցվել է Մեծ մեյդան թաղում 1613 թ., նկարազարդվել՝ 1655 թ., հախճապակով զարդարվել՝ 1651—1665 թթ.:
61. Մեծարժեք այս նկարները պատկանում են հայ տաղանդավոր նկարիչ Մինասի վրձինին:
62. Կառուցվել է 1702 թ. Հովնաթան Ջամալյանի կողմից:
63. Նոր Զուղայի թեմի մեջ էին մտնում նաև Հնդկաստանի և Ինդոնեզիայի հայաբնակ քաղաքները:
64. Խոսքը Նոր Զուղայի «Մեծ մեյդան» թաղի մասին է: Թաղը շրջապատված է եղել պարիսպով, ելումուտի համար ունեցել է հինգ դուռ: Այստեղ հիմնականում ապրում էին վաճառականներն ու կալվածատերերը:
65. Կառուցված է եղել Ղարիբենց կոչվող փողոցի վրա, կոչվել է նաև Ղարիբենց ժամ:
66. Զեռադիր հիշատակարանների համաձայն կառուցվել է 1729 թվականին:
67. Այս թաղում ապրում էին միայն հայեր և «բնակիչը սորին արհեստավորը էին»: Չարսուն հայտնի էր ամբուլյուսներով, որոնց օգնությամբ բնակիչները պաշտպանվում էին արհավիրքների ժամանակ:
68. Կոչվել է նաև Հակոբջանենց: Այստեղ մեծ մասամբ ապրում էին հայ բրուտներ, որից և առաջացել է թաղի անունը: Այս թաղում էր գտնվում Նոր Զուղայի նշանավոր դպրոցը:
69. Կոչվել է նաև Սանգթրաշ (քարտաշ) թաղ. ունեցել է այնպիսի լայն փողոցներ, որոնք կոչվել են պողոտաներ: Այս թաղում մեծ մասամբ ապրում էին քարադործ և շինարար արհեստավորներ:
70. Կոչվել է նաև Ավետանց ժամ:
71. Նոր Զուղայի ամենից փոքր թաղամասն էր: Այս թաղի անշուք և փոքրիկ տներում ապրում էին հայ կտավադործ արհեստավորները:
72. Կառուցվել է 1666 թվականին:
73. Նոր Զուղայի խոշոր թաղամասերից էր. Շրջապատված էր ամուր պարիսպով, ելումուտի համար ուներ երկու դուռ: Տեղի Հովնաթանի վկայությամբ՝ «մեծի մասն են բնակչաց սոյն թաղին կտավադործ օստայնանկ, իսկ այլ ոմանք հիւսն, տուր և առողջ ցորենոյն, կրպակավորք և այլ արհեստավորք»:
74. Կոչվել է նաև ս. Մինաս:
75. Երևան — հիմնվել է բռնազաղթից հետոն տարի հետո «սեփուհական» հայերի համար Շահ Աբրահ 2-ի հրամանով: Այս թաղի բնակիչների մեծ մասը «...ղեզերելով ի դիւղօրայս մնջանայ՝ քրտամբք երեսաց վաստակեն զհաց իւրեանց»:
76. Կառուցվել է 1659 թվականին, նույն թաղի ժողովրդի, հատկապես արհեստավորության հավաքած դրամով: Ունեցել է դպրոց և ձեռագրատուն:
77. ա) ս. Նազարեթ — կոչվել է նաև Փռնջենի կամ Նորաշենի եկեղեցի,
բ) ս. Յակոբ — կամ Մուրարենց, կոչվել է նաև խիարադմբիթ,
գ) ս. Թովմա — կամ Զանգակավոր,
դ) ս. Յովհաննես — կոչվել է նաև Շահվելենց. կառուցված է եղել Սաֆրազենց նշանավոր կամուրջի մոտ:
78. Զարութ, արար. — պարսկերեն ضابط — զարեթ — կառավարիչ:
79. 17 և 18-րդ դարերում Նոր Զուղայի աշխարհիկ կյանքի բոլոր հարցերը տնօրինում էր ընտրված քալանթարը: 19-րդ դարում, երբ Նոր Զուղայում վերացավ քալանթարությունը, համայնքի թե՛ հոգևոր և թե՛ աշխարհիկ կյանքը սկսեցին ղեկավարել էջմիածնից նշանակված առաջնորդները: Ընդ որում, նրանց վրա էր ընկած նաև զխավոր դատավորի պարտականությունները: Նոր Զուղայի առաջնորդի, հայ համայնքի և ժողովրդի նկատմամբ ունեցած աշխարհիկ և հոգևոր իշխանության իրավունքները հաստատվում էին Պարսկաստանի շահերի հատուկ հրովարտականքով: Պարսկական արքունիքը նրանց միջոցով էր իրականացնում նաև հարկերի գանձումը հայ համայնքից:
80. Մայեար — Մահլաթ — Կարավանային փոքր կենտրոն Սպահանից հարավ-արևելք, Քուհ-է-Զարդ լեռան ստորոտին՝ չհասած Շահրիդա:

81. Ղումիշա—Ղամիշահ, Կարբեցու այցելած ժամանակ կարավանային և առևտրական խոշոր կայան: Այժմ Շահրիզա քաղաք, համանուն շահրեստանի վարչատնտեսական կենտրոնը:
82. Էմինաղաբ — Էմինաբադ, կարավանային խոշոր կայան Մաքսուպ-բեդի գյուղից անմիջապես հարավ՝ շհասած Սեմիրում:
83. Շօլկատան—Շուլգեստան, կարավանային փոքր կայան էլիզ Քաստի և Աբադեի միջև:
84. Բախտիար — Կարբեցին այստեղ նկատի ունի իրանական կիսանստակյաց բախտիարի ցեղի ներկայացուցիչներին:
85. Աբադայ — Աբադե, համանուն շահրեստանի վարչատնտեսական կենտրոնը: 19-րդ դ. կարավանային և առևտրական խոշոր կայան Բեհրան—Շիրազ ուղու վրա:
86. Քիլիլ—հավանաբար Իբլիդ գյուղն է, Ղչլաղից հյուսիս:
87. Ղչլայ—Ղչլաղ գյուղ Դեհ-բեդեից հարավ, Ռուդե Փալվար գետի վտակներից մեկի վրա:
88. Մաշատ-Մօրդաբ—ավերված ամրոց, նախկինում կարավանային կայան:
89. Սեյտուն—Սեյդուն, գյուղ Սիրվենդից հարավ-արևելք, Փալվար գետի աջ ափին:
90. Թաղդ Սլէյմանի—Իրանում մի շարք վայրերում պատմական հուշարձանների ավերակները ժողովուրդը անվանում էր «Թախթ-ե-Սուլեյմանի», վերագրելով դրանք Սողոմոն իմաստունին, որին մուսուլմանները «Սուլեյման» են անվանում: Այստեղ խոսքը Թախտ-Մադաբ-ե-Սուլեյմանի պալատի և դամբարանի ավերակների մասին է. գտնվում է Սաադաբադից հյուսիս:
91. Զարդուն—Զերդուն, գյուղ Շիրազ շահրեստանում:
92. Թաղդ Զմշիտ— تاخت جوشيد — բառացի նշանակում է Զիմշիդի դահ: Պարսիկները «Թախթ-ե Զիմշիդ» կամ «Զեհել Մենար» («Քառասուն սյուն») էին կոչում Պարսկաստանի հնագույն մայրաքաղաքի՝ հռչակավոր Պերսեպոլիսի ավերակները:
93. Ավետիս Կարբեցին նկատի ունի այսպես կոչված «Հարյուր սյուն» արքայական պալատի ավերակները:
94. Զմշիտ—Հին Պարսկաստանի լեգենդար թագավոր, Իրականում Պերսեպոլիսը կառուցողները եղել են Աբեմենյան դինաստիայի ներկայացուցիչներ Դարեհ Ա-ն և Քսերքսեսը (6—5-րդ դարերում մ. թ. ա.):
95. Պարսկահայ վաճառական, Շիրազի հայկական համայնքի աչքի ընկնող դեմքերից մեկը:
96. Ավ. Կարբեցին սխալվում է, ֆարման ֆարմայ فرمان անձնանուն չէ, այն բառացի նշանակում է հրաման արձակող, կառավարող: Շիրազն այն ժամանակ կառավարում էր Ֆաթհ Ալի շահի անդրանիկ որդին՝ Հյուսեյն Ալի Միրզան:
97. Սամրգուդ—պարսկերեն سمردوز — սամուրազործ:
98. Չնար—Չինար, Չինարե ֆարիար: Այս շրջանում իրարից ոչ այնքան հեռու համանուն երկու գյուղեր կան: Այստեղ, հավանաբար, խոսքը Կարա Աղաշ (Մենդ) գետից արևելք ընկած գյուղի մասին է, որը ճանապարհին ավելի մոտիկ է:
99. Խունխզինխուն—աղավաղված Խանե Զանխան է:
100. Դաստարջին—Դաշտի-Արժան, կարավանային կայան, գյուղ Քալե Մաշիդից հյուսիս-արևելք:
101. Խոսքը վերաբերվում է Կարա Աղաշ (Մենդ) գետին, կամ նրա վտակներից մեկին:
102. Իմամզատայ—պարսկ. امام زاده — Իմամզադե—սրբատեղի:
103. Քեազդան—Քազերուն—քաղաք Պարսկաստանի հարավում:
104. Քոթալ—Կարբեցին խոսում է նշանավոր Քոթալ-Փիր-Ջան դժվարանացանների լեռնանցքի մասին (2378 մ ծովի մակերևույթից):
105. Քօնարթախտայ—Քենար թախտե, կարավանային կայան, գյուղ Քեման Քեշից անմիջապես հարավ:
106. Դալաքի—կարավանային կայան Բուշերի ճանապարհին:
107. Զաքուլթա—չի պահպանվել:
108. Բօրազդուն—Բորոզջան, կարավանային կայան Բուշեր—Քազերուն ուղու վրա:
109. Պարսկահայ վաճառական, Բուշերի անդլիական Արևելա-հնդկական-ընկերության առևտրական գործակալ:
110. Կարբեցին սխալվում է: Հավաստի աղբյուրների վկայությամբ հայերի թիվը շատ ավելի էր:
111. Սովսումին—խոսքը շոգենավերի մասին է:
112. Ղալամբար—գրեթե բանված ընտիր ծաղկազարդ կտոր:

113. Թեմուր Միրզա—Ֆաթհ Ալի շահի երրորդ որդին։
114. Բլեն—Ջոն Բլյու, Կարբեցու Բուշեր այցելած ժամանակ անգլիական Արևելա-հնդկական ընկերության ներկայացուցիչը Հարավային Պարսկաստանում։
115. 1668 թվականին, անգլիական Արևելա-հնդկական ընկերությունը, որը նոր էր թափանցում Հնդկաստան, հնդկահայ վաճառականների մի խմբի հետ, որին գլխավորում էր Խոջա Փանոս Քալանթարը, կնքեց պայմանագիր։ Ընկերությունը, համաձայն այդ դաշնագրության, ի թիվս բազմաթիվ այլ պարտավորությունների, պարտավորվում էր նաև հայերի համար կառուցել եկեղեցիներ և վճարել հայ հոգևորականների աշխատավարձը, եթե նրանք առևտուր անեին անգլիացիների հետ։
116. Սուրաթ—խոշոր նավահանգիստ հյուսիս-արևմտյան Հնդկաստանում։
117. Գանդեսի զետարերանից այնտեղ ժամանած նավերը մինչև Կալկաթա տանում էին լոցմանները, որոնք քաջ զիտեին այդ ուղին։ Մյուսների կողքին մեծ հուշակ ունեին նաև հայ լոցմանները։
118. Յարութիան Եղիա—Հարություն Եղիայան Շիրազցի, Կալկաթայի ս. Նազարեթ եկեղեցու հոգևոր հովիվը 1829—1839 թթ.։
- 119—120. Ավետիս Կարբեցու հիշատակությունից բացի այս երկու անձնավորությունների մասին ուրիշ ոչինչ չգիտենք։
121. Զառարխանե—պարսկերեն՝ փողերանոց։
122. Թանքալ—ոչ բնեղալերենում և ոչ էլ անգլերենում նման բառ չկարողացանք գտնել։
123. Կալկաթու լտեր—Կալկաթայի երկրամասում ժամանակին գործող շափի և քաշի միավոր։
124. Բրաման—Բրահման էին կոչվում կրոնական այն ուսմունքի հետևորդները, որոնք զեռատրկատիրական էպոխայում Հնդկաստանում մշակել և զարգացրել են հնդկական Բրահմա աստծու (հինդուիզմի պանթեոնի ամենից բարձր աստվածներից մեկը, որին վերագրում էին երկրի և կյանքի ստեղծումը) պաշտամունքը։
125. Նույնն է վկայում նաև Մաղիկյանից 1—2 տարի առաջ Կալկաթա այցելած Պողոս Լազարովիչը։ Սակայն այլ բան է ասում գրեթե նույն ժամանակ Կալկաթա ժամանած էջմիածնի-նվիրականներից մեկի կազմած Հնդկաստանի և նրա հարևան երկրների հայկական համայնքների ցուցակը, որտեղ Կալկաթայի հայկական համայնքը ցույց է տրված 150 տուն։
126. Կառուցվել է 1724 թ. հայ վաճառական աղա Նազարեթի տված դրամով, կոչվում է ս. Յովհաննէս Կարապետ։ Չիշրայի նույնանուն եկեղեցուց տարբերելու համար հնդկահայերը այն կոչել են «Նազարեթի բարերարությանը կառուցած ս. Հովհաննէս եկեղեցի»։ Այժմ նա ավելի հայտնի է Նազարեթի անունով։
127. Աղա Նազար—Խոջա Նազարեթ, Կալկաթայի հայկական համայնքի աչքի ընկնող ղեմերից մեկը, մեծահարուստ վաճառական, բարերար։
128. Մանուել Հազարմալեան—հնդկահայ վաճառական և բարերար։ Մաղիկյանի և Գուշակյանի հիշատակություններից բացի նրա մասին ոչինչ հայտնի չէ։
129. Խաչիկ Առաքելյան—Խոջա Խաչիկ Առաքել Զուլայեցի՝ 18-րդ դ., հնդկահայ խոշոր վաճառական։ Հայտնի է իր մի շարք բարերարական-շինարարական աշխատանքներով։
130. Մաղիկյանի հիշած այս բարեփոխությունները Խաչիկ Առաքելի ծախսով կատարվել են 1796 թ.։
131. Աղա Մոսես—Խոջա Խաչիկ Առաքելի կրտսեր որդին էր, հնդկահայ վաճառական։ Հոր օրինակով կատարել է զանազան նվիրատվություններ։
132. Կալկաթայի հայոց եկեղեցու վարչությունը բաղկացած էր ժողովրդի կողմից ընտրված յոթ աշխարհիկ անդամներից և շոքս վիճակավոր քահանաներից։ Աշխարհական յոթ անդամներից երեքը կոչվում էին «ավանդապահներ», երեքը՝ «կոմիսարներ», մեկը՝ եկեղեցապան։ Հայ համայնքի ներքին կյանքին վերաբերվող բոլոր հարցերը Կալկաթայում և Չիշրայում քննվում էին այս վարչության կողմից, որի նախագահն էր «եկեղեցապանը»։
133. Դեռևս 1757 թ. Կալկաթայում կար հայկական դպրոց, որը հիմնադրել էր Բենգալիայի Նավար Ալավերդու զորավար Մարգար Հովհաննիս Քալանթարյան Նոր Զուլայեցին։ Հիշվում են նաև մի քանի փոքրիկ ուրիշ դպրոցներ, որոնք երկար կյանք չեն ունեցել։ Երկար ժամանակ Կալկաթայում մի քանի անհաջող փորձեր են արվել հայկական դպրոց ստեղծելու համար։ Վերջապես մի քանի հարուստ հայերի նվիրատվություններով և ժողովրդի մեջ կատարված հանգանակության շնորհիվ կառուցվել է հայկական դպրոցի շենք, որը կոչել են «Մարգասիրական ճեմարան»։ Ճեմարանը բացվել է 1821 թ. ապրիլի 2-ին։

որը գործում է մինչև այսօր: Հեմարանը գիշերօթիկ է. աղքատ ծնողների երեխաները պահվում են ձրի, հարուստներինը՝ վարձով:

Դպրոցն ուներ երկու բաժին՝ տղաների և աղջիկների: Վերջինս 1842 թ. փակվեց: 1846 թ. միայն Մ. Թադիադյանը բացեց Սանդիստյան օրիորդաց դպրոցը, որը «Մարդասիրական հեմարանին» միացավ 1952 թ.:

Դպրոցը ղեկավարվում է հատուկ կառավարչությամբ, որի գլուխ կանգնած են շոքս հոգաբարձուներ, ոեկտորի կամ «գլխավոր վարժապետի» հետ միասին:

134. Յովհաննէս Ավետարեան—Հովհաննէս Ավդալ կամ Ավդալյան, ծնվել է 1790 թ. Շիրազում, շուրջ 20—25 տարեկան հասակում տեղափոխվել է Հնդկաստան և բնակվել Կալկաթայում: Զբաղվել է մանկավարժութեամբ, երկար տարիներ եղել Կալկաթայի «Մարդասիրական հեմարանի» ուսուցիչը, ապա՝ նրա տեսուչը: Կատարել է նաև թարգմանություններ: 1822 թ. հեմարանին կից՝ Ստեփանոս Ջնթումյան Ավետյանի աջակցությամբ տպագրել է մի շարք գրքեր: Մահվան թվականն անհայտ է: 1860-ական թվականներին դեռ կենդանի էր:
135. Խոսրը հեմարանի «Արարատյան» կոչվող գրադարանի մասին է: Նրբամեի հարուստ այդ գրադարանից այժմ գրեթե ոչինչ չի պահպանվել:
136. Դաքայ—Հնդկաստանի խոշոր քաղաքներից մեկը: Հայերն այստեղ հաստատվել են սկսել 1700 թվականներին, թեև մինչև այդ հաճախ էին եղել այդտեղ: 1917 թ. Դաքա այցելած Թորգոմ արքեպ. Դուշակյանի վկայությամբ, այդ հարուստներից ոչինչ չէր մնացել: Հայերի թիվը կազմում էր ընդամենը 39 տուն: Այժմ հայեր չկան Դաքայում:
137. Սնդրբանդ—Դանդեսի ճյուղավորման վտակներից մեկը:
138. Պօղոս Խալսկոպոս—Խաչատուր արքեպիսկոպոսից առաջ որպես էջմիածնի նվիրակ ուղարկվել էր Հնդկաստան: Մոտ երեք տարի եղել է Հնդկաստանում և նրա հարևան երկրների հայկական համայնքներում:
139. Զիշրա—Նախկին Զինսուրահն է, առևտրական խոշոր կայան Հուզի գետի վրա: Հայերը Զիշրային ծանոթ էին անդլիացիներից շատ առաջ: Կոստանդ վարժապետն իր տետրում Զիշրան հիշում է 17-րդ դարի սկզբներում որպես հայկական դաղթավայր: Եկեղեցին հնագույն քրիստոնյա եկեղեցիներից է հնդկական հողի վրա: Կառուցված է 1695 թ.: Կառուցման մասին կա արձանագրություն դռան վերին մասում: Ունի հարտարապետական արժեք:
140. Սոֆիա Սիմեոն Փանոս Քալանթարեան, հնդկահայ նշանավոր վաճառական և հասարակական գործիչ Բադրամյանի այրին:

АВЕТИК КАРБЕЦИ ЦАГИКЯН

ПУТЕВЫЕ ЗАПИСКИ

Подготовка к печати Р. АБРАМЯНА и П. АНТАПЯНА

Резюме

«Путевые записки» Аветика Цагикяна Карбеци содержатся в рукописи № 865 Матенадарана имени Маштоца.

В 1832 году автор записок сопровождал нвирака (нунция) католика епископа Хачатура в поездке из Эчмиадзина в Индию.

Аветик Карбеци сообщает в своем произведении интересные сведения о лежащих на пути из Эчмиадзина в Индию многочисленных городах, селах, поселках, караван-сараях, иногда дает подробное их описание и говорит о быте населения, его правовом положении и обычаях, говорит о примечательных исторических памятниках, некоторые из которых в настоящее время превратились в развалины.

AVETIK KARBETSI DZAGHIKIAN
RELATION DE VOYAGE

Publié par R. ABRAHAMIAN et P. ANTABIAN

La Relation de voyage d'Avétik Karbétsi Dzaghikian figure dans le manuscrit 865 du Maténadaran d'Erévan.

Son auteur fit le voyage des Indes en 1832, à la suite de l'évêque Khatchatour, nonce du catholicos d'Etchmiadzine.

Cette Relation décrit les villes, bourgs, villages, caravansérails jalonnant l'itinéraire d'Etchmiadzine aux Indes. Les descriptions parfois détaillées concernent aussi des monuments historiques, dont certains sont aujourd'hui en ruine. La Relation se consacre encore aux mœurs, coutumes, situation sociale des populations rencontrées.